

MILITAIRE MISSIES EN DE VERANDERING VAN DE GODSREPRESENTATIE

*Een kwalitatief onderzoek naar ervaringen op uitzending
die een rol spelen bij de verandering
van de godsrepresentatie van de militair*

Masterscriptie Geestelijke Verzorging
Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
Rijksuniversiteit Groningen
Sander Zwezerijnen (S2820315)

Eerste begeleider: prof. dr. H. Muthert (Rijksuniversiteit Groningen)
Tweede begeleider: prof dr. P. Vos (Protestants Theologische Universiteit)

Augustus 2021

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	6
Afkortingen	8
Tabellen.....	8
Figuren	8
Bijlagen.....	8
Inleiding.....	9
Aanleiding en thema	9
Bestaand onderzoek en probleemstelling	10
Hoofdvraag en deelvragen	11
1. Theoretisch kader: De vorming, bouwstenen en verandering van Godsrepresentaties.....	12
1.1. Terminologie	12
1.2. De godsrepresentatie vanuit het perspectief van de object-relatietheorie.....	13
1.2.1. Rizzuto	14
1.2.2. Kritiek en aanvullingen op Rizzuto	15
1.2.3. Conclusie.....	16
1.3. De godsrepresentatie vanuit het perspectief van gehechtheid	16
1.3.1 De gehechtheidstheorie	16
1.3.2. God als gehechtheidsfiguur.....	17
1.3.3. De gehechtheidsrelatie met God.....	18
1.3.4. Verhouding gehechtheidstheorie, object relatietheorie en de godsrepresentatie	20
1.3.5. Conclusie.....	21
1.4. Bouwstenen van de godsrepresentatie.....	21
1.4.1. Ouders en anderen	22
1.4.2. Zelfbeeld, zelfwaardering en persoonlijkheidskenmerken.....	22
1.4.3. Context, cultuur en geloofssysteem	23
1.4.4. Conclusie.....	24
1.5. Veranderingen in de godsrepresentatie.....	25
1.5.1 Ontwikkeling van de godsrepresentatie	25
1.5.2 Veranderingen van de GR bij volwassenen.....	26
1.6 Conclusie.....	28
2. Theoretisch kader: Ervaringen op missie	31
2.1. Ervaringen op missie, in de literatuur van de Diensten Geestelijke Verzorging.....	31
2.1.1. Morele identiteit van de militair.....	32
2.1.2. Contrastervaring	36

2.2. Ervaringen op missie, uit onderzoek onder militairen, die bij kunnen dragen aan een verandering van de Godsrepresentatie van militairen.....	37
2.2.1. Ervaringen die naar voren komen uit onderzoek	37
2.2.2. Kwalitatieve beschrijvingen door militairen zelf.....	39
2.3. Conclusie.....	41
Hoofdstuk 3. Empirisch onderzoek: Methodesectie	44
3.1. Deelnemers en onderzoeksprocedure	44
3.2 Onderzoeksbenadering	47
3.3. Dataverzameling	48
3.4. Data-analyse.....	49
Hoofdstuk 4. Empirisch onderzoek: Resultaten.....	51
4.1. Belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de godsrepresentatie van de respondenten.	52
4.1.1. Krijgsgeweld.....	52
4.1.2. Andere omgeving/context.....	53
4.1.3. Kerkdienst en kerkgemeenschap.....	54
4.1.4. Contrastervaring	56
4.1.5. Bevrijding.....	57
4.1.6. Geloof thuisfront.....	59
4.2. Conclusie.....	59
4.2.1. De subclusters die een rol spelen bij de verandering van de GR	59
4.2.2. Verbanden	61
Hoofdstuk 5. Conclusie en discussie	63
5.1. Conclusie en discussie.....	63
5.1.1 Verandering in de bouwstenen van de GR.....	63
5.1.2. Hechting en de verandering van de GR.....	65
5.1.3. De uitzending als complexe polyvalente ervaring.....	66
5.1.4. Uitzendervaringen en de verandering van de GR.....	67
5.2. Beperkingen en aanbevelingen.....	69
Samenvatting.....	70
Literatuurlijst.....	71
Bijlagen.....	75
Bijlage 1: Verzoek onderzoek militairen	75
Bijlage 2: Wervingsbrief verspreid onder dominees en aalmoezeniers van de Diensten Geestelijke Verzorging van Defensie	77
Bijlage 3: Wervingsbrief voor militairen	78
Bijlage 4: Interview Guide.....	79
Bijlage 5: Informed consent formulier	83

Bijlage 6: codeboek	84
Algemeen overzicht	84
1. Cluster: Context	85
2. Cluster: Belangrijkste ervaringen uitzending.....	86
3. Cluster: Ervaringen samenhangend met het zelf	93
4. Cluster: Belangrijkste ervaringen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld.....	95
5. Cluster: Belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de GR.....	98
Bijlage 7: Empirisch onderzoek: belangrijkste ervaringen op uitzending, belangrijkste ervaringen met betrekking tot het zelf, anderen en de wereld.....	102
1. Belangrijkste ervaringen op uitzending.....	102
2. Belangrijkste ervaringen op uitzending met betrekking tot het zelf.....	112
3 Belangrijkste ervaren veranderingen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld.	117

Voorwoord

Het kan verkeren in het leven. In 2013 werd ik, op weg naar het priesterschap, diaken gewijd in de Rooms-Katholieke Kerk. Dit na het afronden van mijn studie theologie aan het grootseminarie De Tiltenberg, geaffilieerd aan de Pauselijke Universiteit van Lateranen. Toen ik echter uittrad, om mijn levensweg te vervolgen met mijn huidige vrouw Janneke, was ik in de veronderstelling dat ik nooit meer met een zending van de Katholieke Kerk zou kunnen werken. Dit bleek echter, gelukkig, wel het geval: eerst als geestelijk verzorger in het UMCG en daarna bij Defensie. Ondertussen was ik echter, in 2015, begonnen met de (pre-)master Geestelijke Verzorging aan de RUG om als geestelijk verzorger, dan maar zonder zending, aan de slag te kunnen. Deze studie heb ik onderbroken omdat dit niet te combineren viel met een volledige baan, inclusief uitzendingen bij Defensie.

Twee jaar geleden begon ik echter steeds meer behoefte te voelen om alsnog de master af te ronden, omdat ik in de praktijk merkte dat de studie mij zeer van pas kwam en omdat ik graag mijzelf verder wilde ontwikkelen en empirisch onderzoek wilde gaan doen, wat ik tot dan toe nog niet gedaan had. De bedoeling was dat in het collegejaar 2019-2020 de master afgerond zou worden. Corona strooide echter roet in het eten. Niet zozeer het virus zelf, maar vooral voortslepende whiplashklachten na een auto-ongeluk, waarbij geen behandeling van een fysiotherapeut meer mogelijk was tijdens de lockdown. Daarom komt de studie nu pas, jaren nadat ik hem begonnen ben, door allerlei omstandigheden vertraagd, tot een afronding.

Ik wil op de eerste plaats mijn begeleiders, prof. dr. Hanneke Muthert en prof. dr. Pieter Vos heel hartelijk bedanken voor de begeleiding van de scriptie, met kritisch en opbouwend commentaar, om mijn proces tot een goed einde te brengen. Ook Anja Visser wil ik heel hartelijk bedanken voor de hulp om tot een onderzoeksvorstel te komen en de begeleiding van de scriptieklas. Veel dank ben ik verschuldigd aan de Hoofdkrijgsmachtsaalmoezeniers Tom van Vilsteren en zijn opvolger Jean-Paul Thöni, om de middelen en tijd om deze studie te voltooien. Dank ook aan Paul Vlaar, stafaalmoezenier, voor alle hulp en ondersteuning tijdens het proces.

En veel dank aan andere collega's van de Rooms-Katholieke Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht, voor hun hulp en meedenken: em. prof. dr. Fred van Iersel, dr. Bart van Dijk, Sanneke Brouwers, Thomas Kuipers, Chanthal Wouters en Jacqueline van de Lee. Mijn collega's op vliegbasis Leeuwarden wil ik ook bedanken voor het meedenken en de hulp: Baukje de Braak, Heleen van der Meulen, Wim de Bruin José Boomsma en Nolke Hoekstra. Ik wil mijn studiegenoot van 2019-2020 Rudi Kikkert bedanken voor het meedenken tijdens het tot stand komen van het onderzoeksvoorstel. Veel dank aan Frans Osseweijer voor het taalkundig corrigeren van de tekst. En tot slot de meeste dank aan mijn vrouw Janneke, die al mijn zuchten en steunen aan heeft moeten horen, en altijd bereid was een stap harder te lopen in ons gezin, zodat ik deze scriptie kon schrijven.

De respondenten ben ik ook veel dank verschuldigd dat zij hun ervaringen wilden delen. Zonder hen geen onderzoek. Het voelde dikwijls dat ik mijn schoenen uit moest doen omdat ik heilige grond betrad als we spraken over hun godsrepresentatie. Tot slot voel ik dat ik nog enige verantwoording schuldig ben over het feit om vanuit de Godsdienstpsychologie naar godsrepresentaties te kijken als rooms-katholiek theoloog. Het proces van verandering van godsrepresentaties kan bij het lezen van deze scriptie misschien wel heel mechanisch overkomen. Maar het was Thomas van Aquino die reeds zei dat God als primaire oorzaak via secundaire oorzaken kan werken: "*Sic ergo Deus est causa omnis actionis, prout quodlibet agens est instrumentum divinae virtutis operantis.*" (Quaestiones de Potentia, Quaestio III, a. 7).

Afkortingen

AF = Gehechtheidsfiguur
AR = Gehechtheidsrelatie
AS = Gehechtheidsstijl
AT = Gehechtheidstheorie
DGV = Diensten Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht
GB = Godsbeeld
GC = God concept
GI = God image
GR = Godsrepresentatie
IWM = Internal Working Model
MI = Moral injury
ORT = Object-Relatietheorie
SA = Significante anderen
TO = Transitioneel object

Tabellen

Tabel 1: Overzicht van deelnemers aan het onderzoek (paragraaf 3.1)
Tabel 2: Overzicht godsrepresentatie respondenten voor en na verandering (paragraaf 3.1)

Figuren

Figuur 1: Schema bouwstenen GR kind (paragraaf 1.4)
Figuur 2: Schema bouwstenen GR volwassene (paragraaf 1.4)

Bijlagen

Bijlage 1: Verzoek onderzoek militairen
Bijlage 2: Wervingsbrief verspreid onder dominees en aalmoezeniers van de Diensten Geestelijke Verzorging van Defensie
Bijlage 3: Wervingsbrief voor militairen
Bijlage 4: Interview guide
Bijlage 5: Informed consent formulier
Bijlage 6: Codeboek
Bijlage 7: Empirisch onderzoek: belangrijkste ervaringen op uitzending, belangrijkste ervaringen met betrekking tot het zelf, anderen en de wereld.

Inleiding

Aanleidingen thema

Tijdens een uitzending met de marine in het Caribisch gebied moet het midden op zee zijn geweest dat een militair mij toevertrouwde: “Als ik niet in Afghanistan was geweest, was ik niet zo gelovig geweest.” Kennelijk kunnen ervaringen op uitzending bijdragen aan veranderingen in het geloof van militairen. Samen met de theorie over godsrepresentaties tijdens de master leidde dit uiteindelijk tot deze scriptie waarin onderzoek wordt gedaan naar de ervaringen op uitzending die een rol hebben in de verandering van de godsrepresentatie (GR) van de militair.

De krijgsmacht heeft in Nederland drie hoofdtaken: “beschermen van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten, bevorderen van de (internationale) rechtsorde en stabiliteit, leveren van bijstand bij rampen en crises.” (Ministerie van Defensie 2019b) Voor wat betreft de eerste twee taken is de krijgsmacht de zogenaamde zwaarmacht van de overheid en is geweld het middel om deze hoofdtaken te vervullen (van Dijk 2019, 44–45). Om deze taken te vervullen zijn er drie soorten missies. Bij *peace-enforcing operations* is geweld het middel om een conflict te beëindigen. Bij *peace-keeping operations* staat de krijgsmacht tussen de twee conflicterende partijen en probeert juist zo neutraal mogelijk te zijn en geen geweld te gebruiken. De derde soort missie is de waarnemingsmissie, waarbij gecontroleerd wordt of in een voormalig conflictgebied de vrede wel bewaard wordt (Ministerie van Defensie 2019b).

Militaire missies kennen elk hun eigen karakter, maar er is een aantal overeenkomende karakteristieken: De militairen zijn een langere tijd van huis, gemiddeld vier tot zes maanden. De grootte van de missies varieert, van een individuele uitzending naar een uitzending in een grotere groep van maximaal 300 militairen. De uitzendingen van de laatste jaren vinden over het algemeen plaats in heel andere culturen dan de onze (Afghanistan, Irak, het Caribisch gebied). En, zoals hierboven is omschreven, kent een aantal missies de mogelijkheid van het gebruik van geweld (Ministerie van Defensie 2019c, 3,6).

Bestaand onderzoek en probleemstelling

In Nederland is er weinig onderzoek bekend naar de godsrepresentaties (GR) van militairen. In 2019 is Van Dijk, geestelijk verzorger bij Defensie, gepromoveerd op een onderzoek naar het zelfverstaan van aalmoezeniers bij defensie. In dat onderzoek komt naar voren dat van de deelnemende aalmoezeniers 18% een verandering in hun godsbeeld ervaart vanwege hun uitzending (van Dijk 2019, 396).

In het buitenland zijn er de laatste jaren, vanuit het perspectief van moral injury (MI), publicaties verschenen waarin ook de godsrepresentatie en het militair-zijn onderzocht worden (zie ook 2.1.1.). Door gebeurtenissen die kunnen leiden tot MI kan ook de GR veranderen en religie kan ook een centrale rol spelen in het ontstaan van MI (Doehring 2019, 15,17). De gevolgen van MI kunnen ook leiden tot het bevragen van de GR, verandering van de GR of het verliezen van betekenis van de GR. Ook kan de GR als meer afwezig worden ervaren (Hodgson en Carey 2017, 1220; Starnino e.a. 2019, 109, 112). Het proces van heling van MI kan ook een verandering van de GR teweegbrengen (Hodgson en Carey 2017, 1222; Doehring 2019, 26; Simmons e.a. 2018, 65). In deze onderzoeken wordt naar de GR gekeken vanuit het concept van MI. Er zijn eigenlijk geen onderzoeken bekend waar aan militairen zelf naar hun GR gevraagd wordt en welke ervaringen op uitzending bijdragen aan die verandering. Hieruit volgt de probleemstelling voor dit onderzoek: de ervaringen op uitzending die volgens militairen een rol spelen in de verandering van hun GR zijn momenteel onvoldoende in beeld, waardoor het lastig is om als geestelijke verzorging deze ervaringen mee te nemen in de geestelijke zorg aan militairen.

Hoofdvraag en deelvragen

Deze probleemstelling leidt tot de volgende hoofdvraag:

Welke ervaringen tijdens militaire missies spelen volgens militairen een betekenisvolle rol bij de verandering van hun godsrepresentatie?

Om tot een beantwoording van de hoofdvraag te komen worden de volgende deelvragen gesteld:

1. Hoe wordt een GR gevormd, wat zijn de bouwstenen van de GR, hoe verandert de GR en wat kan deze verandering tot stand brengen?

Deze deelvraag wordt behandeld vanuit Hoofdstuk 1.

2. Welke ervaringen op missie, zoals ze in de literatuur beschreven worden, kunnen bijdragen aan verandering van de GR van militairen?

Deelvraag 2 wordt vanuit twee invalshoeken behandeld in Hoofdstuk 2: ten eerste vanuit de literatuur van de Diensten Geestelijke Verzorging (DGV) bij defensie (2.1) en ten tweede vanuit de ervaringen op uitzending die militairen zelf het belangrijkste vinden (2.2). De hoofdstukken 3 en 4 beschrijven vervolgens het empirisch onderzoek. Het empirisch onderzoek is een fenomenologisch vergelijkend exploratief cross-sectioneel onderzoek (dit wordt nader toegelicht in hoofdstuk 3). Als analysemethode wordt de thematische analyse gebruikt. De resultaten van het empirisch onderzoek volgen in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5 volgen de discussie, conclusie, de beperkingen van dit onderzoek en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

1. Theoretisch kader: De vorming, bouwstenen en verandering van Godsrepresentaties.

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van literatuur een antwoord gegeven op de vraag hoe een godsrepresentatie (GR) gevormd wordt, wat de bouwstenen van de GR zijn, hoe de GR verandert en wat deze verandering tot stand kan brengen. Waar er veel onderzoek is gedaan naar wat een GR is, is er veel minder onderzoek gedaan naar het eigenlijke onderwerp van deze scriptie: hoe een godsbeeld kan veranderen (Hall en Fujikawa 2013, 286). Het onderzoek dat er is, is veelal kwantitatief van aard (Grimes 2007, 29; Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 255). Na bespreking van de in de literatuur gebruikte terminologie (1.1) wordt de GR vanuit de twee belangrijkste relationeel psychologische theorieën besproken, de Object-Relatietheorie (ORT, 1.2) en de Gehechtheidstheorie (1.3). Deze theorieën brengen bouwstenen naar voren waaruit de GR wordt opgebouwd (1.4). Veranderingen van de GR en hoe deze tot stand komen worden in paragraaf 1.5 beschreven.

1.1. Terminologie

In Engelstalige artikelen wordt verschillende terminologie gebruikt: ‘God representation (GR)’, ‘God image (GI)’, ‘God concept (GC)’. De betekenis van deze termen is niet bij elke auteur dezelfde, en de termen worden in de literatuur door elkaar gebruikt (Grimes 2007, 12). De handboeken over de GR nemen als uitgangspunt dat GI verwijst naar hoe God ervaren wordt en GC naar hoe over God gedacht wordt (Hall en Fujikawa 2013, 277). GI gaat daarmee over het affectieve en emotionele deel van de GR en de GI is ook meer impliciet dan GC. GC is het meer bewuste, rationele deel van de GR. Het GC gaat onder andere over leerstellingen die vanuit een godsdienst aan het individu aangeleerd worden over wie God is. GR is de overkoepelende term voor GI en GC samen. (Hall en Fujikawa 2013, 277–78; Grimes 2007, 12; Davis, Moriarty, en Mauch 2013, 51–52). Hall en Fujikawa beschrijven GI als uitsluitend impliciet (onbewust) en GC als uitsluitend expliciet (bewust). Schaap beargumenteert echter dat zowel GI als GC bewust en

onbewust kunnen zijn, doordat door de context en cultuur een naam gegeven wordt aan God die in het onbewuste reeds ervaren wordt (Schaap-Jonker 2008, 5; 2018, 88).

In de Nederlandstalige literatuur wordt vooral gesproken over Godsrepresentatie (GR), Godsbeeld (GB) en Godsconcept (GC). Hier geldt evenals voor de Engelse termen dat ze door elkaar worden gebruikt. Vooral de term GB wordt veel gebruikt om de GR weer te geven (Balk-van Rossum 2017, 166–67; Schaap-Jonker 2008, 5). In dit onderzoek wordt de term Godsrepresentatie (GR) gebruikt.¹ Dit omvat zowel het meer affectief geladen GI/GB, als het meer cognitieve GC. Het GC en GI/GB moeten daarbij opgevat worden als verschillende dimensies van de GR en niet als losse GR's (Schaap-Jonker 2018, 21).

Weinig schrijvers komen tot een definitie van de GR. Schaap komt tot de volgende definitie: de GR is “de mentale representatie van een individu van de persoonlijke God van een individu [en] de betekenissen die God/het goddelijke heeft voor een persoon” (Schaap-Jonker 2018, 39). Het nadeel van deze definitie is dat daarin gebruik wordt gemaakt van een term (representatie) die ook onderdeel is van de te definiëren term. Als werkdefinitie wordt in dit onderzoek de definitie van Balk gebruikt: “Onder een godsbeeld [GR] wordt verstaan die kennis en ervaringen die [individuen] toeschrijven aan iemand die, of iets dat zij ‘god’ noemen of bedoelen.” (Balk-van Rossum 2017, 168).²

1.2. De godsrepresentatie vanuit het perspectief van de object-relatietheorie

De literatuur over GR's gaat voornamelijk uit van twee psychologische theorieën: de object-relatietheorie (ORT) en gehechtheidstheorie (AT). In deze paragraaf wordt de theorie over GR besproken vanuit de ORT.

¹ In de vragen in het praktijkdeel van dit onderzoek zal wel de term GB voorkomen, terwijl GR bedoeld is, omdat GB in het Nederlands het meest gebruikt wordt.

² Ook op deze definitie valt wel wat af te dingen. Het woord ‘toeschrijven’ lijkt ook van de genoemde ervaringen een rationele activiteit te maken, terwijl gevoelens die onderdeel zijn van de godsrepresentatie niet primair rationeel zijn.

1.2.1. Rizzuto

De ORT gaat ervan uit dat een kind interacties met de wereld om hem heen internaliseert door middel van 'object representaties'. Object representaties bestaan zowel uit affectieve als cognitieve lagen. De moeder van een kind wordt bijvoorbeeld in het kind gerepresenteerd door haar stem, de aanrakingen en alle gevoelens en gedachten die de moeder bij het kind oproept (Jones 2007, 38). Een kind maakt zo representaties, niet alleen van de ouders (de primaire objecten), maar ook van anderen en het kind creëert zo een samenhangende innerlijke wereld (Hall en Fujikawa 2013, 279).

Volgens Rizzuto's onderzoek gebruikt een kind het vroege materiaal van de representaties van de primaire objecten (en dan met name de moeder) om een GR op te bouwen (Jones 2007, 39). De GR van een kind is echter niet alleen opgebouwd uit de inhoud van de representaties die de ouders aandragen, maar een kind creëert ook een GR vanuit de behoefte die het kind op dat moment heeft. Rizzuto gebruikt hiervoor een tweede psychodynamische theorie: de theorie van het transitionele object (TO) van Winnicott. Deze theorie gaat ervan uit dat kinderen, als hun primaire hechtingsfiguren³ afwezig zijn (vaak de ouders), bepaalde objecten bij zich willen hebben, bijvoorbeeld een knuffel of lapje, waarin ze dan de aanwezigheid van die primaire hechtingsfiguren ervaren (Hall en Fujikawa 2013, 279). Daarmee hebben deze objecten iets objectiefs, het gegeven object, en iets subjectiefs, de betekenis die een kind aan het object geeft. Winnicott noemt ze transitioneel omdat ze als het ware een overgang vormen tussen de innerlijke wereld van het kind en de objectieve buitenwereld en het kind helpen om deze overgang naar de realiteit buiten hem te maken (Jones 2007, 42; Brokaw en Edwards 1994, 355).

In welk opzicht is de GR nu een TO? Het gaat Rizzuto niet om een objectief bestaande God waaraan door een individu een betekenis toegekend wordt. De GR bestaat uit het objectief aangeboden materiaal van de object representaties van de ouders en het subjectieve materiaal van de specifieke behoeften van een kind op een bepaald moment (Hall en Fujikawa 2013, 279).

³³ Zie voor primaire hechtingsfiguur 1.3.1.

Daarmee is de GR een heel eigen soort TO. Waar normaal gesproken de TO's minder belangrijk worden voor een kind als het kind opgroeit, wordt de GR juist steeds belangrijker (Jones 2007, 44). De GR wordt in het leven telkens weer aangepast aan de behoeftes van een individu op een bepaald moment en verandert mee met de ontwikkeling van het individu (Hall en Fujikawa 2013, 279–80; Jones 2007, 40; Schaap-Jonker 2014, 108; 2008, 4).

Dit ontstaan van de GR, vooral gebaseerd op de affectieve relatie met primaire objecten en de behoeftes van het kind, noemt Rizzuto de 'eerste geboorte van God' (vgl. de GI/GB in 1.1). Vervolgens komt daar, als het kind in aanraking komt met God in een godsdienstige of kerkelijke setting, een meer cognitieve laag bij (vgl. het GC in 1.1). Dit is de 'tweede geboorte van God'. Uiteindelijk vormen deze twee samen de GR van het kind (Schaap-Jonker 2008, 4).

1.2.2. Kritiek en aanvullingen op Rizzuto

Een kritiekpunt op Rizzuto is dat zij Winnicott's theorie van TO verkeerd gebruikt. TO's gaan over fysieke objecten en bij Winnicott zijn mentale representaties geen objectief reëel deel van een TO. Ook zijn TO's maar tijdelijk transitioneel, namelijk om een kind te helpen bij de overgang naar de reële wereld. Voor Rizzuto blijft de GR echter altijd een TO (Jones 2007, 46). Een ander kritiekpunt is dat Rizzuto teveel focust op de GR als een statisch beeld en dat ze te weinig aandacht heeft voor de dynamische en relationele kant van de GR. GR is volgens Hall en Jones meer een 'transitionele ervaring' dan een TO (Hall en Fujikawa 2013, 280; Jones 2007, 44; Balk-van Rossum 2017, 176).

De term TO lijkt inderdaad een wat ongelukkige keuze, omdat Rizzuto er iets anders mee lijkt te bedoelen dan Winnicott oorspronkelijk met de term bedoelde. Dat neemt niet weg dat uit veel onderzoeken wel een correlatie blijkt tussen de object-relaties van een individu en iemands GR. Wie hoger scoort op het gebied van object-relatie-ontwikkeling kent een GR die meer liefdevol en welwillend is. Andersom geldt dat een individu van wie de object-relatie ontwikkeling lager scoort, God meer op afstand en minder liefdevol ziet (Brokaw en Edwards 1994, 364–65; Hall en Fujikawa 2013, 280; Tisdale, Key, en Edwards 1997, 228).

Schaap heeft ook kritiekpunten op de theorie van Rizzuto. Ten eerste blijkt volgens haar uit onderzoek dat de relationele structuur meer van invloed is op de GR dan concrete kenmerken van de ouders. Ten tweede is ook de cultuur en sociale omgeving een belangrijke bouwsteen van de GR. Ten derde maakt Rizzuto een te groot onderscheid tussen GI/GB en GC. Deze twee zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Ten vierde is het GI/GB niet alleen onbewust, maar kennen zowel GI als GC bewuste en onbewuste (expliciete en impliciete) lagen (Schaap-Jonker 2008, 4–5).

1.2.3. Conclusie

Volgens de theorieën gebaseerd op de ORT ontstaat de GR uit het materiaal en de structuur van de mentale representaties van de primaire objecten, vaak de ouders, en de behoeften van het kind. Later wordt dit aangevuld met concepten uit en al aanwezige GR's in de (religieuze) cultuur en context van het individu. Zo ontstaat een GR die meerdere lagen kent en, zoals Schaap het beschrijft, affectieve en cognitieve, impliciete en expliciete, individuele en culturele aspecten heeft (Schaap-Jonker 2008, 6). De mate van ontwikkeling van object-relaties heeft een correlatie met de GR en kan dus de GR beïnvloeden. Voor dit onderzoek levert dit op dat de object representaties van de ouders, het zelf en de context van het individu bouwstenen zijn voor de GR.

1.3. De godsrepresentatie vanuit het perspectief van gehechtheid

Naast de ORT is de gehechtheidstheorie (attachment theory = AT) de tweede psychodynamische theorie die een verklaring biedt voor het ontstaan van de GR. Hieronder wordt eerst de AT zelf beschreven (1.3.1.) en vervolgens wat over de GR gezegd kan worden vanuit deze theorie (1.3.2, 1.3.3). Tenslotte wordt ingegaan op de verschillende visies op de verhouding tussen ORT, AT en GR.

1.3.1 De gehechtheidstheorie

Verschillende onderzoekers, waaronder Kirkpatrick en Granqvist, maken gebruik van de AT om hun theorie over GR vorm te geven. De AT is ontwikkeld door Bowlby. De AT vertrekt bij het

gegeven dat kinderen contact en nabijheid zoeken met hun verzorgenden (Granqvist en Kirkpatrick 2013, 139). De sterke emotionele band die kinderen met deze verzorgenden hebben noemt Bowlby gehechtheid. De verzorgenden worden gehechtheidsfiguren (attachment figure = AF) genoemd. Ainsworth et al. noemen vier kenmerken van een gehechtheidsrelatie. Kenmerk 1: Er is sprake van het zoeken van lichamelijke nabijheid met de AF's. Kenmerk 2: Als het kind gevaar of bedreiging voelt, zoekt het kind de AF op als een veilige haven. Kenmerk 3: De AF fungeert als veilige basis om de wereld te gaan ontdekken. Kenmerk 4: Er ontstaat angst als het kind gescheiden wordt van de AF (Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 247).

Het kind vormt mentale representaties door de herhaalde interacties tussen het kind en de AF's (Zahl en Gibson 2012, 218). Dit noemt Bowlby 'interne werkmodellen' (internal working model = IWM). Deze IWM's bevatten informatie over het zelf, het zelf in relatie tot anderen en de wereld. Deze modellen zijn niet statisch en onveranderlijk, maar open en ze worden in het leven telkens opnieuw op de proef gesteld en waar nodig aangepast. De gehechtheidrelaties aan het begin van het leven zijn in Bowlby's theorie een blauwdruk voor de relaties in de rest van het leven (Granqvist en Kirkpatrick 2013, 143; Granqvist 2020, 29–30). Ook als een kind volwassen wordt blijft gehechtheid belangrijk. Dan kan bijvoorbeeld de partner een gehechtheidsfiguur zijn (romantic attachment) (Granqvist en Kirkpatrick 2013, 140).

1.3.2. God als gehechtheidsfiguur

Kirkpatrick en Granqvist beargumenteren dat God ook als AF gezien kan worden. Hierboven zijn vier kenmerken genoemd van de gehechtheidsrelatie. Voldoet God hier ook aan? Kenmerk 1: veel gelovige mensen ervaren God inderdaad als nabij (Granqvist 2020, 49–51) Kenmerk 2: uit veel onderzoek blijkt dat God als veilige haven kan fungeren. Met name in tijden van crisis en emotionele nood keren meer mensen zich tot een God. Ook is dit het geval als menselijke gehechtheidsfiguren afwezig zijn (Granqvist 2020, 54–59). Kenmerk 3: omdat God gezien kan worden als altijd en overal aanwezig en almachtig, lijkt Hij de meest veilige basis te zijn om de wereld te verkennen, maar dit is minder door onderzoek gestaafd dan dat mensen God zien als

veilige haven (Granqvist 2020, 59–61) Kenmerk 4: er is geen onomstotelijk bewijs dat er angst is als het individu zich gescheiden weet van God. Volgens Granqvist is de verklaring daarvoor gelegen in het feit dat God niet zomaar afwezig is zoals een mens dat kan zijn: er is geen fysieke aan- of afwezigheid. (Granqvist 2020, 51–54).

Op grond van bovenstaande lijkt God inderdaad een AF te kunnen zijn. Toch is er kritiek op dit standpunt. Zoals uit bovenstaande alinea blijkt, moeten verdedigers van de theorie dat God een AF is, zich in allerlei bochten wringen om hem aan de kenmerken te laten voldoen. Granqvist somt zelf ook een aantal bezwaren op: 1. God is onzichtbaar, dus fysieke nabijheid is niet waar te nemen, en zijn bestaan is niet te bewijzen. 2. Gelovigen denken wel interactie met God te hebben, maar volgens atheïsten is dit maar een illusie. 3. Hechting geschiedt aan een individu en wordt God niet té antropomorf door Hem als individu te zien? 4. Als niet alle bovengenoemde criteria van toepassing hoeven te zijn op een AF, kunnen dan, naast God, ook niet allerlei voorwerpen een AF zijn? (Granqvist 2020, 62–64)

Deze kritiekpunten maken duidelijk dat God geen AF is zoals mensen een AF zijn. Desondanks, en dat is voor dit onderzoek van belang waar de perceptie van de respondent centraal staat, fungeert God voor veel mensen als een AF. Granqvist noemt God derhalve een niet-lichamelijke AF (non-corporeal AF). In *Handbook of Psychology, Religion and Spirituality* noemen Kirkpatrick en Granqvist God een symbolisch AF (symbolic AF) (Granqvist en Kirkpatrick 2013, 141, 143). Als conclusie kan gesteld worden God, in analoge zin aan een fysieke AF, een AF is.

1.3.3. De gehechtheidsrelatie met God

Als God een AF is dan is er ook sprake van een gehechtheidsrelatie met God. In de literatuur wordt ervan uitgegaan dat er vier gehechtheidsstijlen bestaan (attachment styles = AS) (Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 248; Bartholomew 1990, 163). Hechting kan veilig (secure) zijn: het individu heeft een positief beeld van zichzelf en anderen. Het individu gaat makkelijk emotioneel hechte relaties aan. Er is weinig angst om alleen te zijn en weinig angst om de AF nabij te hebben. De veilige AS is de AS waar ieder individu als kind in principe vanuit gaat, het is

de primaire gehechtheidsstrategie van ieder mens (Kirkpatrick 1998, 963). Indien de primaire AF's echter geen veilige haven en/of veilige basis zijn kan een individu een onveilige hechtingsstijl ontwikkelen: vermijdsend, angstig of ontwricht.⁴

Uit empirisch onderzoek blijkt dat er twee mogelijkheden zijn voor de AS in de relatie met God ten opzichte van de AS in relatie met anderen. De eerste is de correspondentiehypothese. Deze theorie gaat ervan uit dat de GR correspondeert met de IWMs van de menselijke AF's en de gehechtheidsstijl dezelfde is (Hall en Fujikawa 2013, 281). Deze IWM-correspondentie heeft consequenties voor de GR: God wordt gezien als welwillend en beschikbaar als het individu veilig is gehecht. Bij een vermijdsende AS is het voor het individu moeilijk om zich aan God te hechten en God wordt vaker als autoritair gezien. Als een individu een angstige AS heeft, wordt God vaker gezien als onvoorspelbaar en onbetrouwbaar (Zeligman, Ataga, en Shaw 2020, 158, 164; Zahl en Gibson 2012, 218).

Volgens Granqvist is er echter nog een vorm van correspondentie: gesocialiseerde correspondentie. Als een individu veilig gehecht is neemt het individu een deel van de religie van de primaire AF's over. Deze correspondentie vindt plaats vanaf de tienerjaren. De overgenomen religie is relatief stabiel en als deze verandert is het vaak nog meer richting de religiositeit van de ouders. Ook als de romantische hechting veilig is (de hechting met de huidige partner) neigt het individu ernaar om de religiositeit van de ouders over te nemen (Granqvist 2020, 129–38). Deze vormen van correspondentie treden op individueel niveau vaak tegelijk op (Granqvist 2020, 146).

⁴ Als het individu een negatief beeld van anderen heeft, maar een positief beeld van zichzelf is de AS vermijdsend (avoidant). Het individu wil wel relaties, maar wil de AF daarin op comfortabele afstand houden. Het individu is erg gesloten over emoties en behoeftes (Kirkpatrick 1998, 963; Granqvist 2020, 100–101). De AS is angstig (anxious/resistant/ambivalent) als er sprake is van een positief beeld van anderen en een negatief beeld van het zelf. Het individu wil heel graag intieme relaties aan gaan, maar heeft het gevoel dat anderen niet zo hecht willen zijn en niet zoveel waardering willen laten zien als het individu eigenlijk zou willen. Het individu ziet zichzelf als niet de moeite waard om liefgehad te worden (Kirkpatrick 1998, 963; Granqvist 2020, 102–3). Tenslotte kan de hechting nog helemaal ontwricht (disorganized) zijn. Het zelf en de anderen worden als negatief gezien. Het is voor het individu heel moeilijk om intieme relaties aan te gaan. Er is angst om te hechten, omdat het individu bang is dat het zelf eronder lijdt. Dit treedt vooral op in tijden van grote stress (Kirkpatrick 1998, 963). Zoals uit bovenstaande blijkt worden de vroege ervaringen in interactie met zorggevers geïnternaliseerd tot IWM's, maar beïnvloeden ze ook het zelfbeeld en de zelfwaardering van het individu: of het de moeite waard is om liefgehad en verzorgd te worden (Granqvist 2020, 138).

Waar de correspondentiehypothese overeenkomst tussen de IWM's met lichamelijke AF's ziet en God, is er bij de compensatiehypothese juist een verschil tussen deze twee. God fungeert dan als een veilig AF ten opzichte van onveilige hechting bij lichamelijke AF's (Hall en Fujikawa 2013, 281). Volgens Granqvist komt compensatie bij onveilige hechting vooral voor in situaties van grote stress. De onveilig gehechte persoon vindt dan bij zijn secundaire hechtingsstrategie geen veiligheid meer en valt terug op zijn primaire veiligheidsstrategie waarbij God de AF wordt (Granqvist 2020, 164–66).

Empirisch onderzoek bevestigt zowel de correspondentie- als compensatiehypothese (Hall en Fujikawa 2013, 281; Grimes 2007, 22). Hoe verhouden deze zich dan tot elkaar? Granqvist lijkt van mening te zijn dat er bij veilige hechting sprake is van correspondentie en bij onveilige hechting van compensatie (Granqvist 2020, 126). Daarmee is de AS met God altijd veilig en heeft eigenlijk iedereen een GR waarin God welwillend en liefdevol is. Deze stelling lijkt niet houdbaar. Zoals hierboven reeds beschreven is blijkt uit onderzoek dat bij een onveilige AS een corresponderend GR voor kan komen. Bovendien gaat Granqvist niet in op het onderscheid in expliciete en impliciete GR. Uit Fujikawa's onderzoek komt naar voren dat er compensatie op kan treden voor wat betreft de expliciete GR, maar dat bij de AS en impliciete GR er sprake is van correspondentie (Hall en Fujikawa 2013, 282; Davis, Moriarty, en Mauch 2013, 56). Aangezien in dit onderzoek de expliciete GR van militairen ter sprake komt wordt er in het vervolg bij verandering van de GR ervan uitgegaan dat zowel de correspondentie- als de compensatiehypothese een rol kan spelen (zie 1.5).

1.3.4. Verhouding gehechtheidstheorie, object relatietheorie en de godsrepresentatie

Over de verhouding tussen de AT en ORT, en AT en de GR wordt verschillend geschreven. Williams et al. zijn van mening dat de gehechtheidsrelatie met God anders is dan de GI en GC, omdat de GI en GC veel cognitiever zijn (Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 247). Volgens de meeste andere auteurs is, zoals ook hierboven al is beschreven, er wel degelijk een samenhang

is tussen de AS en de GR. Davis et al. schakelen de GI gelijk met de IWM van God (Davis, Moriarty, en Mauch 2013, 52). Balk schrijft dat de ORT volgens haar meer nadruk legt op het statische van de GR en de AT meer op de relatie tussen het individu en de GR, maar dat dit geen harde scheidslijn is (Balk-van Rossum 2017, 179). Zowel Schaap als Hall en Fujikawa zijn van mening dat IWM en object representatie vergelijkbaar zijn, en dat ze beide gebaseerd zijn op de vroege ervaring in interactie met AF's. Beiden dragen ze bij aan de vorming van de GR. Volgens sommige auteurs, waaronder Granqvist is de ORT meer passief, omdat het niet zozeer gaat om de relatie, maar alleen om het beeld dat iemand van een ander heeft, en is er binnen de AT meer ruimte is voor het dynamische en relationele (Hall en Fujikawa 2013, 280; Schaap-Jonker 2018, 9; 2014, 108; Granqvist 2020, 29).

1.3.5. Conclusie

Evenals bij de ORT blijkt ook in de AT dat de vroege interacties met primaire zorggevers (AF's) een belangrijke bouwsteen vormen voor de GR. Niet alleen de mentale representatie van de AF, maar ook de kwaliteit van de relatie (de AS) is constituerend voor de GR. Ook de IWM van het zelf, van de partner en van de wereld vormen bouwstenen van de GR. Uit onderzoek blijkt dat de AS in de relatie met God, en daarmee ook de GR, corresponderend kan zijn met de AS met fysieke AF's, maar dat ook er compensatie gezocht kan worden voor onveilige hechting met anderen. Voor dit onderzoek zijn beide hypothesen van belang.⁵

1.4. Bouwstenen van de godsrepresentatie

Uit de beschrijving hierboven wordt duidelijk dat de GR niet statisch, maar dynamisch is en dat verschillende bouwstenen bijdragen aan de vorming en ontwikkeling van de GR. Hieronder worden deze bouwstenen beschreven. Het is belangrijk deze bouwstenen te beschrijven omdat,

⁵ Tisdale schrijft dat de ORT uit lijkt te gaan van correspondentie (Tisdale, Key, en Edwards 1997, 228). In elk geval is er in de bestudeerde literatuur geen sprake van het benoemen van een compensatie van de mentale representaties in de GR, zoals dat in de theorievorming in de AT wel het geval is.

zo zal blijken in paragraaf 1.5, verandering van de bouwstenen ook tot verandering in de GR kan leiden.

1.4.1. Ouders en anderen

Uit zowel 1.2 als 1.3 blijkt dat ouders belangrijke constituerende elementen zijn in de opbouw van de GR (Dickie e.a. 2006, 57). De literatuur verschilt van mening of de moeder het belangrijkste is bij de vorming van het godsbeeld (Dickie e.a. 2006, 67; Jones 2007, 34, 45), beide ouders belangrijk zijn, of dat de meest gewaardeerde ouder het belangrijkste is (Grimes 2007, 20; Brokaw en Edwards 1994, 355). Uit onderzoek van Dickie et al. blijkt dat de ervaren nabijheid van de moeder een positieve correlatie kent met de ervaren nabijheid van God. Ook blijkt uit het onderzoek dat ouders een grote invloed hebben op het zelfbeeld en de zelfwaardering van jongvolwassenen en dat dat vervolgens van grote invloed is op de GR (Dickie e.a. 2006, 65,68).

Naast de ouders/primaire zorggevers kunnen ook significante anderen een bijdrage leveren aan de GR, zij het in de vroege jeugd vaak in mindere mate (Tisdale, Key, en Edwards 1997, 228). Granqvist spreekt in dit verband over een hiërarchie in AF's (Granqvist 2020, 139). In de loop van de jeugd worden anderen dan de ouders belangrijk voor de AS van het individu. En in volwassenheid is de primaire AF, bij een duurzame relatie, vaak de partner (de AS vindt daarbij wel haar fundamenteën in de vroege jeugd) (Granqvist 2020, 85).

1.4.2. Zelfbeeld, zelfwaardering en persoonlijkheidskenmerken

Waar in de vroege jeugd de mentale representaties (object representaties en IWM's) van ouders het meest bepalend zijn voor de vorming van de GR wordt voor tieners en jongvolwassenen het zelfbeeld en de zelfwaardering steeds belangrijker voor de GR (Hall en Fujikawa 2013, 284; Jones 2007, 34). De mentale representatie van het zelf wordt primair gevormd vanuit de mentale representaties van de ouders, maar deze representaties zijn niet statisch, want het zelf blijft voortdurend in ontwikkeling (Schaap-Jonker 2014, 108; 2008, 4).

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat hoge zelfwaardering positief gecorreleerd is aan een liefdevolle GR en negatief aan een afwijzende en controlerende GR (Grimes 2007, 17–18; Tisdale, Key, en Edwards 1997, 228–29; Benson en Spilka 1973, 306). Dickie et al. concluderen in hun onderzoek (onder jongvolwassenen van 18 tot 22 jaar) dat zelfwaardering en zelfbeeld de mediërende factor zijn tussen de mentale representaties van de ouders en de GR.⁶

Naast zelfwaardering en zelfbeeld hebben ook de persoonlijkheidskenmerken invloed op de GR. Braam et al. hebben onderzocht dat bij ouderen persoonlijkheidskenmerken correleren met de GR (Braam e.a. 2008, 552–53). Ook pathologische kenmerken hebben invloed op de GR (Hall en Fujikawa 2013, 285; Schaap-Jonker e.a. 2002, 67; Grimes 2007, 26).

1.4.3. Context, cultuur en geloofssysteem

Naast ouders/anderen en het zelf is ook de context van het individu is een bouwsteen voor de GR. Rizzuto noemde deze incorporatie van de aangedragen GR's in de cultuur 'de tweede geboorte van God'. Schaap heeft, zoals reeds beschreven, kritiek op het feit dat Rizzuto te weinig waarde toekent aan de cultuur bij de vorming van de GR. De religieuze context (het geloofssysteem) biedt aan het individu religieuze patronen, woorden en termen en dragen ervaringen en concepten van God aan het individu aan (Schaap-Jonker 2018, 12; Eurelings-Bontekoe, Steeg, en Verschuur 2005, 150–51; Schaap-Jonker 2008, 5). Uit de literatuur komt naar voren dat context, cultuur en geloofssysteem inderdaad een belangrijke rol spelen bij de vorming van de GR: zo maakt het voor de GR uit of de familiecontext uitgaat van progressieve of traditionele familiewaarden (Grimes 2007, 24). Als er meer autoriteit wordt toegeschreven aan een gelovige groep, haar leer of haar leiders, dan is de invloed op de GR groter (Schaap-Jonker 2008, 6). Naast familiecontext en geloofscontext zijn ook geslacht, sociaal-culture achtergrond en

⁶ Zij zien hier een verschil tussen man en vrouw: bij een man is de verzorging (nurturance) door de moeder van invloed op de zelfwaardering en dat leidt tot een meer verzorgend GR (Dickie e.a. 2006, 61). Bij een vrouw zijn zowel de moeder als de vader van invloed op het zelfconcept en die is vervolgens van invloed op de GR. Zijn de moeder en/of de vader verzorgend en/of sterk, dan is het zelfconcept vaak ook verzorgend en/of sterk en dan is de GR vaak ook verzorgend en/of sterk (Dickie e.a. 2006, 62,64).

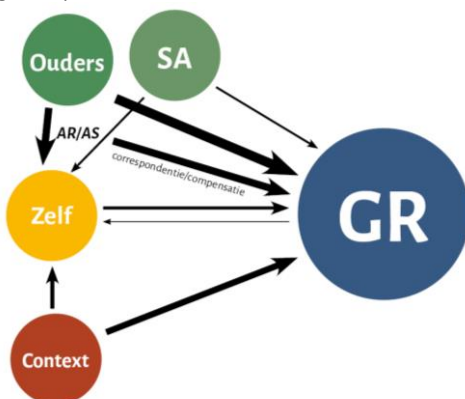
seksuele voorkeur van invloed op de GR (Hall en Fujikawa 2013, 285; Grimes 2007, 28). De hoeveelheid onderzoek naar deze laatstgenoemde culturele invloeden is echter summier. Verder hoort bij de context ook de representatie (IWM) dat het individu van de wereld heeft (Granqvist 2020, 29-30,147).

1.4.4. Conclusie

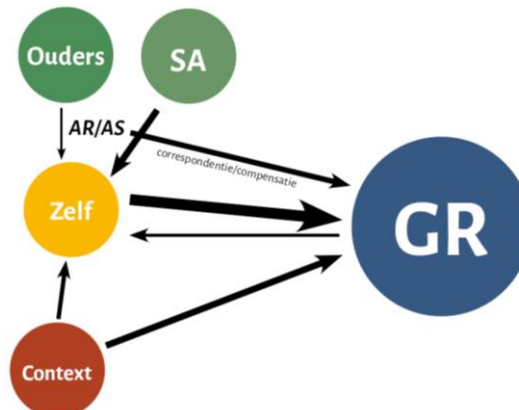
Vanuit de ORT en AT komen de volgende bouwstenen van de GR naar voren: de mentale representaties van en gehechtheidsstijl met de primaire zorggevers (de ouders en andere significante personen), de IWM's van het zelf (de zelfwaardering en het zelfconcept, die weer afhankelijk zijn van de vroege interacties met de ouders), de AS en de context van het individu (familie, (religieuze) cultuur). Vanaf de tienerjaren zijn de ouders minder belangrijk voor de GR en komt de nadruk meer op het zelf en de peers te liggen. Hier moet nog bij opgemerkt worden dat de GR óók invloed heeft op het zelf en dat de beïnvloeding dus wederzijds is (Hall en Fujikawa 2013, 285; Granqvist en Kirkpatrick 2013, 39; Grimes 2007, 26).⁷

⁷ Zijn de bouwstenen ook in een schema te vatten? Grom maakte, in de jaren '80 reeds, een schema waarin hij laat zien hoe de bouwstenen en de GR elkaar wederzijds beïnvloeden (Grom 1981). Op grond van bovenstaande zou ook een schema opgesteld kunnen worden over de bouwstenen in relatie tot de GR. Daarbij geldt: hoe dikker de pijl des te meer invloed is er op een andere bol. Met ouder wordt bedoeld: de primaire zorggevers. SA = significante anderen. Het zelf bestaat uit: zelfwaardering, zelfconcept en persoonlijkheidskenmerken. De context betreft de familiale, religieuze en culturele context. Toch blijft zo'n schema hypothetisch: verschillende dikte qua pijlen lijkt de invloed van een bepaalde bouwsteen kwantificeerbaar te maken, alsof de invloed van elke bouwsteen op een andere bouwsteen op de GR in procenten uit te drukken zou zijn. Dit is niet het geval. Wel kan onderstaand model inzichtelijk maken hoe de verschillende bouwstenen in het algemeen globaal op elkaar en de GR inwerken.

SA = significante anderen (bij volwassenen ook inclusief partner), AR = gehechtheidsrelatie, AS = gehechtheidsstijl, GR = godsrepresentatie.

Figuur 1: Schema bouwstenen GR kind

Figuur 2: Schema bouwstenen GR volwassene.

1.5. Veranderingen in de godsrepresentatie

1.5.1 Ontwikkeling van de godsrepresentatie

Uit bovenstaande blijkt dat de GR niet statisch is, maar dynamisch en dat de GR zich tijdens het leven ontwikkelt (Schaap-Jonker 2018, 11). Hierboven is reeds geschreven dat bij de vorming van de GR als kind de bouwstenen van de GR een andere verhouding kennen dan de GR van een volwassene. In de ontwikkeling die de mens doormaakt wordt in elk ontwikkelingsstadium de GR bevraagd op actualiteit en aangepast (Schaap-Jonker 2014, 108). Materiaal voor die aanpassing zijn onder andere de GR's en symbolen die in de cultuur en (geloofs)gemeenschap worden gevonden (Noronha 2015, 45). Mocht er geen verbinding met de (aangepaste) GR mogelijk zijn dan is een geloofsband met God een stuk lastiger (Jones 2007, 39, 40).

De GR van kinderen is in hoge mate antropomorf, maar wordt vanaf een jaar of vijf abstracter. Tegelijkertijd kan God steeds meer als een AT fungeren. (Granqvist 2020, 79, 84). Voor tieners en jongvolwassenen wordt hechting met SA's veel belangrijker ten opzichte van de hechting met de ouders. Deze tijd is er één van grote veranderingen voor het individu, en ook in de religiositeit en GR kunnen grote veranderingen plaatsvinden. Aan de ene kant vinden er in deze periode bijvoorbeeld meer bekeringen of intensiveringen van de relatie met God plaats, aan de andere kant is het ook een tijd van het afzetten tegen de God zoals de ouders die geleerd hebben. Ook kan het een tijd van eenzaamheid zijn, loslaten van de ouders als primaire AF, maar niet genoeg vertrouwen met 'peers' opbouwen als AF, waardoor God als symbolisch AF gezocht kan worden (Granqvist 2020, 84–88). Uit onderzoek van Hutsebaut en Verhoeven onder tieners van 12 tot 18 jaar blijkt dat de verandering in GR's zo groot kan zijn dat op grond van de huidige GR de volgende GR niet te voorspellen is. (Hutsebaut en Verhoeven 1991, 70). Als het individu volwassen is dan is de primaire AF, ingeval van een duurzame relatie, de partner. Het religieuze leven, en de GR, worden vaak stabiel. Het aangaan van een relatie, scheiden, of het krijgen van een kind, kan voor een verandering in religiositeit en GR zorgen. (Granqvist 2020, 88–90).

1.5.2 Veranderingen van de GR bij volwassenen

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al is geschreven is er relatief weinig onderzoek naar verandering in de GR gedaan. Schaap is in haar werk heel summier over verandering van de GR. Verwijzend naar Rizzuto stelt ze dat “iedere crisis of belangrijke levensgebeurtenis, zoals ziekte, verliefd worden, ontslag of wat dan ook, vraagt om een nieuw antwoord op de vraag wie God voor je is” (Schaap-Jonker 2014, 108). De onderzoeken naar verandering in de GR zijn vaak kwantitatief en in klinische setting (Hall en Fujikawa 2013, 286). In deze subparagraaf wordt beschreven hoe de verandering van de GR volgens de beschikbare onderzoeken werkt en hoe vanuit de correspondentie- en compensatiehypothese naar een verandering in de GR gekeken wordt.⁸

1.5.2.1. Verandering in het zelf

Voor wat betreft de persoonlijkheidskenmerken is er bewijs dat verandering in bijvoorbeeld pathologie ook leidt tot een verandering van de GR. Als een persoon depressief wordt is de kans groot dat ook de GR negatiever wordt. Ook blijkt uit onderzoek dat bij behandeling van pathologie de GR kan veranderen (Grimes 2007, 26–27). Volgens onderzoek van Cheston et al. is een voorwaarde voor het veranderen van de GR dat bij de behandeling niet alleen persoonlijke, maar ook spirituele groei waarneembaar is (Cheston e.a. 2003, 103). Uit een ander onderzoek, van Currier et al., naar *Spiritually interated psychotherapy* en de verandering van GR, komt naar voren dat verlaging van psychologische nood kan leiden tot verandering van de GR. Opvallend genoeg werd de GR niet meer welwillend maar juist vaker meer autoritair (Currier e.a. 2020, 10).

Als door een behandeling de kwaliteit van object relaties verbetert, dan verandert, zo blijkt uit onderzoek, ook de GR (zie 1.2.2.) (Tisdale, Key, en Edwards 1997, 235). Brokaw en Edwards concluderen dat er een band bestaat tussen object-relatie-ontwikkeling en de GR. Zij

⁸ Veel literatuur oordeelt over wat een positieve of negatieve GR is. Vaak wordt een GR die meer liefdevol en welwillend is als positiever gezien, en een meer afstandelijke en autoritaire GR als negatiever. Dit is echter niet altijd het geval. Zo blijkt uit onderzoek van Zeligman et al. dat een meer autoritaire GR bij kan dragen aan post-traumatische groei (Zeligman, Ataga, en Shaw 2020, 10). In dit onderzoek zal derhalve niet gesproken worden over een verandering als positief of negatief.

voorspellen dat bij verbetering van interpersoonlijk functioneren van het individu ook de GR verandert (Brokaw en Edwards 1994, 366–67). Uit het onderzoek van Tisdale et al. blijkt ook dat het bereiken van een positiever zelfbeeld en positievere zelfwaardering door klinische behandeling leidt tot een verandering in de GR naar meer nabij en liefdevol. (Tisdale, Key, en Edwards 1997, 232–33).

Van Dijk vindt in zijn dissertatie juist een tegengesteld bewijs: 63% van de aan zijn onderzoek deelnemende aalmoezeniers geeft aan dat het zelfbeeld positief is veranderd vanwege deelname aan een vredesmissie. Ook geeft 71% aan dat de visie op de medemens is veranderd, maar slechts 18% geeft aan dat de GR veranderd is vanwege een uitzending (van Dijk 2019, 352, 396). Dit lijkt te impliceren dat er wel een verandering in het zelfconcept plaatsvindt, maar dat dit niet leidt tot een verandering in de GR. Op deze conclusie valt echter zoveel af te dingen dat dat het onderzoek van Van Dijk voor wat betreft de correlatie tussen veranderingen in het zelf en de GR niet kan worden meegenomen in dit onderzoek.⁹

1.5.2.2. Veranderingen in de godsrepresentatie volgens de gehechtheidstheorie
Zoals hierboven reeds beschreven zijn er twee hypothesen voor de werking van de AT en de GR: correspondentie en compensatie. Vanuit de correspondentiehypothese kan worden geredeneerd dat de GR verandert als de IWM's dusdanig veranderen dat de AS verandert (Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 249). Uit onderzoek blijkt dat het mogelijk is om, via hypnose, de gehechtheid met God rechtstreeks te veranderen. Williams et al. schrijven dat 63% van de deelnemers aan hun onderzoek een verandering rapporteert van de AS met God, van onveilig naar meer veilig. Ondanks het in 1.3.3.1. geschetste verband tussen de AS en de GR bleek de GR

⁹ Ten eerste worden geen scoringsinstrumenten gebruikt om verandering in zelfconcept en GR te meten en er wordt ook geen statistische analyse toegepast. Er wordt enkel de vraag gesteld of het zelfbeeld ten positieve veranderd is of niet en of de GR veranderd is. Ten tweede is het antwoord op deze vraag niet voorafgaand aan en na afloop van de missie gemeten. Ten derde valt op dat bij de vraagstelling naar de GR, in een andere vraag in het onderzoek, geen gevalideerde vragenlijst wordt gebruikt, maar Godsbegrippen die door Van Dijk zelf uit het Oude en Nieuwe Testament lijken te zijn gehaald (van Dijk 2019, 309, 499). Ten vierde valt op dat de Godsbegrippen die het hoogst scoren goed passen bij GR's die in andere literatuur welwillend, liefdevol en nabij genoemd worden. Aangezien het zelfbeeld vooral ten positieve verandert is een verandering van een toch al positieve GR wellicht niet zo duidelijk voor de deelnemers dat de vraag naar verandering van de GR vanwege de missie met 'ja' beantwoord wordt. Daar komt nog bij dat Van Dijk onderzoek verricht onder aalmoezeniers, die waarschijnlijk een meer bereflecteerde GR hebben dan de militairen.

echter niet meer liefdevol te zijn (Williams, Haggard, en Breuninger 2020, 254–55). Hoewel de religiositeit van veilig gehechte individuen relatief stabiel is kan ook bij hen de GR veranderen. Volgens Granqvist verandert de GR dan vaak in richting van de GR van de ouders (Granqvist 2020, 135).

De GR kan ook via compensatie van de AS met primaire AF's veranderen. Ten eerste blijkt dat in tijden van stress onveilig gehechte individuen (zowel AS met ouders als partner) God sneller als gehechtheidsfiguur te zien. Een persoon die bijvoorbeeld eerst een corresponderend onveilige AS met God heeft kan dan, in tijden van nood, God als veilige haven zien, waardoor de GR verandert. Ook zijn er bij onveilig gehechte individuen vaker plotselinge bekeringen of plotselinge groei in religiositeit. Volgens Granqvist is God in dat geval een substituut/surrogaat AF die gebruikt wordt als coping om om te kunnen gaan met de stress waarmee de persoon geconfronteerd wordt (Granqvist 2020, 163–67).

Ten tweede kunnen in omstandigheden van grote stress de normale gehechtheidspatronen van het individu ontwricht raken (Granqvist 2020, 206–7). De AS kan dan bijvoorbeeld van veilig naar onveilig gaan. Ook in dat geval is God als AF compensatie voor de AS van het individu. De veilige AS met God fungeert als copingmechanisme om om te kunnen gaan met de grote stress en verwarring waar het individu mee geconfronteerd wordt. Dit betekent dat bij een plotselinge verandering van de GR (waarbij God als meer liefdevol en welwillend wordt gezien/ervaren) de kans groter is dat er sprake is van onveilige AS dan van een veilige AS. Deze onveilige AS kan de 'gewone' AS zijn van het individu, maar kan volgens Granqvist ook meer tijdelijk optreden, als gevolg van het ervaren van grote geestelijke nood (Granqvist 2020, 176–80, 240–43).

1.6 Conclusie

Dit hoofdstuk geeft een antwoord op de eerste deelvraag: hoe wordt een GR gevormd, wat zijn de bouwstenen van de GR, hoe verandert de GR en wat brengt deze verandering tot stand?

Hieronder volgen de antwoorden op deze vragen en de betekenis hiervan voor het empirische onderzoek:

Ten eerste kent de GR meerdere lagen: expliciet en impliciet, cognitief en affectief. Deze lagen zijn onderscheiden maar niet te scheiden. In het empirische deel van het onderzoek wordt bij de militairen het expliciete deel van de GR onderzocht en van dit deel komen zowel cognitieve als affectieve aspecten ter sprake. Dit betekent voor wat betreft de AT dat zowel correspondentie als compensatie voor de hechting met de AF's gevonden kan worden. Ten tweede wordt de GR volgens zowel de ORT als de AT primair gevormd vanuit de relatie en de representaties met de primaire zorggevers, vaak de ouders. Daar komt vervolgens de omgeving en (religieuze) cultuur van het kind als constitutief element bij. Uiteindelijk zijn voor het kind de mentale representaties/IWM's van de ouders, het zelf en de cultuur bouwstenen voor de GR. Voor volwassenen is het zelf (zelfbeeld, zelfconcept en persoonlijkheidskenmerken) de voornaamste bouwsteen van de GR. Verder dragen ook de context en de AS, met name die met de SA, daaraan bij. Voor deze scriptie geldt dat de deelnemers ten tijde van hun uitzending jongvolwassen of volwassen waren. Dit betekent dat in de meeste gevallen ofwel de peers, ofwel de partner de primaire AF(s) zijn. Ten derde blijkt in elk geval verandering in het zelf en/of in de AS, als bouwstenen van de GR, ook verandering in de GR teweeg te kunnen brengen. Een onveilige of ontwrichte AS (of een verandering daar naartoe) kan als compensatie van de AS God als veilige AF functioneren. Dit gebeurt met name in geval van grote stress. Dat die verandering ook door de context zou kunnen komen is niet onderzocht, maar toch is het logisch dat de GR kan veranderen als de cultuur verandert. Immers, de cultuur draagt begrippen aan om de inhoud van de GR te kunnen duiden. Als de cultuur verandert, worden er ook andere begrippen aangedragen. Hetzelfde geldt voor een verandering in de religieuze groep waartoe het individu behoort. Ook is het voorstelbaar dat een andere representatie/IWM van de wereld (van bijvoorbeeld kwaad naar goed) een verandering in de GR teweeg kan brengen.

De hypothese die uit bovenstaande volgt is dat veranderingen in de bouwstenen van de GR kunnen leiden tot een verandering van de GR. In het geval van (jong)-volwassenen is met name het zelf constitutief voor de GR, dus is de hypothese dat met name een verandering van het zelf de oorzaak zal zijn van een verandering van de GR. Voor wat betreft de hechting zal vooral een verandering in AS met de peers of partner tot een verandering van de GR kunnen leiden. Of verandering van de context een verandering van de GR tot gevolg heeft of kan hebben is niet expliciet onderzocht, maar wel te verwachten, zoals hierboven beschreven is. Het volgende hoofdstuk gaat in op welke ervaringen op uitzending invloed kunnen hebben op die bouwstenen van de GR.¹⁰

¹⁰ Waarom een verandering in de bouwstenen in het ene geval wel en in het andere geval niet tot een verandering in de GR leidt is niet het onderwerp van deze scriptie. In deze scriptie wordt onderzocht welke ervaringen op uitzending volgens de militairen zelf van invloed zijn op de verandering van de GR.

2. Theoretisch kader: Ervaringen op missie

De vraag die in dit hoofdstuk beantwoord wordt is welke ervaringen op missie, zoals ze in de literatuur beschreven worden, kunnen bijdragen aan verandering van de Godsrepresentatie (GR) van militairen. Deze vraag wordt op twee manieren beantwoord: ten eerste vanuit de literatuur van de Diensten Geestelijke Verzorging (DGV) bij defensie (2.1) en ten tweede vanuit de ervaringen op uitzending die militairen zelf het belangrijkste vinden (2.2). Voor beide geldt dat er niet een pasklaar antwoord is welke ervaringen de bouwstenen van de GR het meest hebben veranderd. Wel valt aan te geven welke accenten de DGV leggen en welke accenten militairen zelf leggen voor wat betreft de ervaringen die de bouwstenen van de GR beïnvloeden.

2.1. Ervaringen op missie, in de literatuur van de Diensten Geestelijke Verzorging

In de publicaties van de DGV ligt veel nadruk op het gebruik van en ondergaan van geweld tijdens uitzending (bijvoorbeeld: van Dijk 2019, 120; Iersel en Wildering 2012, 19). Dit komt vooral tot uitdrukking in concepten rondom morele identiteit.¹¹ Morele identiteit betreft morele

¹¹ De aangehaalde focus op krijgsgeweld en morele identiteit gaat over de literatuur die vanuit de DGV is verschenen. Dit betekent niet noodzakelijk dat ook de geestelijke verzorging in de praktijk deze focus heeft. Uit beleidsnota's komt een bredere focus gericht op verschillende ervaringen naar voren, alhoewel morele ervaringen ook daar voorop lijken te staan. De beleidsnota 2019-2022 van de protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht noemt krijgsgeweld, maar ook het lang van huis zijn en het feit dat in de krijgsmacht vrijheid en autonomie onder druk kunnen komen te staan (Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht z.d., 5). Als het in het vervolg van het document gaat over verzorgen en vormen dan valt op dat als enige ervaring de omgang met geweld wordt genoemd (Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht z.d., 11–13). Ook het beleidsplan van de humanistische geestelijke verzorging noemt voorbeelden van verschillende ervaringen die militairen meemaken en existentiële impact hebben: het veel van huis zijn, krijgsgeweld, morele dilemma's, samenwerkingsproblemen (Humanistische Geestelijke Verzorging 2017, 10). De concrete beleidslijnen voor de periode van het beleidsplan kent qua ervaringen van militairen echter alleen de focus op de morele identiteit: morele vorming en moral injury (Humanistische Geestelijke Verzorging 2017, 16). In het katholieke vademecum voor het pastoraat bij de krijgsmacht valt op dat het unieke karakter van het militaire beroep gekenmerkt wordt door geweld, het aanschouwen van onrecht en ook daarin komt morele vorming uitgebreid naar voren (Militair Ordinariaat 2017, 38–41). Bij de verschillende inhoudelijke beleidsdocumenten van de DGV valt dus op dat er aandacht is voor de brede ervaringen van het militair zijn, maar dat het beleid steeds concreet lijkt te worden toegespitst op krijgsgeweld en in bijzonder de morele identiteit van de militair.

Naast deze beleidsnota's blijkt de focus op morele ervaringen ook uit de door geestelijk verzorgers voltooide of nog in wording zijnde (en bij auteur van dit onderzoek bekende) dissertaties. Alle dissertaties die over militairen gaan stellen morele identiteit centraal (geweten, *moral distress*, en morele verantwoordelijkheid van de militair) centraal. Deze focus komt ook terug in DGV-brede publicaties. Drie van een reeks van vier boeken die verschenen zijn tussen 2012 en 2016 gaan wat inhoud betreft hoofdzakelijk over morele vorming en morele identiteit (Boer, Bruggen, en Wildering 2012; Iersel, Bruggen, en Boer 2013; 2014). In het eerste deel van de reeks staat dat gezocht is naar de bijdrage van de geestelijke verzorging aan de militair. "Specifiek is daarbij gelet op de morele vorming van de militair. Daar ligt van oudsher de focus van het werk van de Geestelijke Verzorging." (Boer, Bruggen, en Wildering 2012, 8). Uitzondering vormt het praktische

vorming, morele dilemma's en vragen rondom verantwoordelijkheid, schuld en geweten (Rietveld 2013, 16; Schok en Mooren 2014, 36; Vos 2014, 60). Deze thema's worden besproken in 2.1.1 uitgaande van de concepten 'morele vorming' en 'moral injury' (MI). In zijn dissertatie gebruikt Van Dijk het concept contrastervaring om veranderingen van de GR te verklaren. Daarom wordt in 2.1.2. dit concept besproken. Contrastervaring gaat over het getuige zijn van geweld door anderen, het zien van leed en de schending van mensenrechten (Rietveld 2013, 15; Schok en Mooren 2014, 35; Vos 2014, 63; 2019, 4).¹²

2.1.1. Morele identiteit van de militair

Wildering, krijgsmachtsaalmoezenier buiten dienst, gaat in zijn dissertatie uit van het feit dat militairen op missie blootgesteld staan aan risico's en gevaren waarin ook dood en geweld een rol spelen. Dit confronteert militairen met "lastige, en soms levensbedreigende, morele dilemma's in de uitoefening van hun beroep" (Wildering 2014, 13). Goed omgaan met deze dilemma's vraagt volgens Wildering om morele vorming, zodat de militair verantwoorde keuzes kan maken (Wildering 2014, 203). De geestelijk verzorger moet zich derhalve richten op de vorming van de morele identiteit van de militair (Wildering 2014, 232–33). De DGV lijken geestelijke verzorging gerelateerd aan uitzendingen met name te koppelen aan zorg voor de morele identiteit van de militair. Het morele kader lijkt voor de DGV de kern van de existentiële ervaringen die een militair meemaakt op missie.

Naast morele vorming, voorafgaand aan de uitzending, kan een militair, door het gebruiken van geweld, of de machteloosheid bij het zien van geweld in gewetensnood komen

boekje 'Na de missie' van humanistisch raadsman Kamp (Kamp, Schok, en Horst 2012), waarin een breed scala aan positieve en negatieve ervaringen op uitzending en de impact die dit kan hebben op de militair en zijn thuisfront besproken wordt. Recente publicaties gaan over vredesethiek (een serie boeken onder de redactie van Van Iersel) en moral injury. Kamp en Muller schreven er een boek over (Muller en Kamp 2018). Ook de oratie van Vos bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht gaat over moral injury (Vos 2019). Concluderend wordt duidelijk dat de DGV qua visie brede zorg voor de militair voorstaat, maar dat het merendeel van de inhoudelijke publicaties over morele identiteit gaan.

¹² Bij de bespreking van de concepten wordt niet alleen gebruik gemaakt van de literatuur van de DGV zelf, om de concepten zo goed mogelijk weer te geven.

tijdens of na de missie. Dat hoeft niet per se te betekenen dat er sprake is van PTSS. Een relatief recent concept om dit te beschrijven is moral injury (MI).

Volgens Amerikaanse psychiater Shay is MI “een verraad van wat juist is, door iemand die legitieme autoriteit bezit, in een situatie waarin veel op het spel staat” (Shay 2014, 183). Op deze definitie kwam kritiek, omdat uit onderzoek blijkt dat de militair ook zelf kan handelen tegen zijn normen en waarden in. Een veelgebruikte definitie is die van Litz: MI is “de blijvende psychologische, biologische, spirituele, gedragsmatige en sociale impact van het plegen, het falen in het voorkomen, getuige zijn van, of het leren over daden die diepgewortelde morele waarden en verwachtingen overschrijden” (Litz e.a. 2009, 697). Zoals Vos aangeeft komt deze definitie tekort: het institutionele aspect, dat de militair in een hiërarchische structuur staat en daarin volgens bevelen handelt, komt bij Litz niet voldoende aan de orde. In Litz’ definitie wordt de moraal volgens Vos teveel geïndividualiseerd, omdat het niet zoals bij Shay om datgene gaat wat rechtvaardig ‘is’, maar om iemands diepgewortelde morele waarden en overtuigingen (Vos 2019, 8–9). Hodgson en Carey proberen de definities van Litz en Shay bij elkaar te brengen en spreken derhalve van twee typen MI, die min of meer de definities van Litz en Shay volgen (Hodgson en Carey 2017, 1213,1214, 1218). Het eerste type van MI treedt op als gevolg van het eigen handelen, met schuldgevoelens en schaamte als gevolg (Doehring 2019, 16). Het tweede type gaat over MI opgelopen door het gevoel van moreel verraad van een hogere autoriteit, met boosheid als gevolg (Hodgson en Carey 2017, 1218; Childs 2018, 112).

Moral injury verschilt van posttraumatische stressstoornis (PTSS). Waar PTSS ontstaat door iets levensbedreigends dat iemand meemaakt, gaat moral injury over wat een militair zelf doet of nalaat, en over gewetensconflicten van de militair als handelende of toeziende persoon. Er zijn ook andere emoties bij betrokken. PTSS wordt gerelateerd aan gevoelens van angst en hulpeloosheid. Bij MI horen andere emoties: schuldgevoel, schaamte en boosheid. Een militair kan uiteraard tegelijkertijd moral injury ervaren en gediagnosticeerd zijn met PTSS. (Childs 2018, 111; Vos 2019, 1; Shay 2014, 184–85; Litz e.a. 2009, 698)

MI wordt in de literatuur aan de fundamentele assumpties van Janoff-Bulman gekoppeld (Starnino e.a. 2019, 99; Smith-MacDonald, Morin, en Brémault-Phillips 2018, 2). Volgens deze psychologe hebben mensen over het algemeen drie basisaannames (fundamental assumptions) met betrekking tot zichzelf, de wereld en de relatie tussen die twee: 1. De wereld is ons goedgezind: zowel de anderen als gebeurtenissen in het algemeen zijn goed. We geloven over het algemeen dat de wereld een veilige plek is en dat anderen welwillend zijn naar ons toe. (Janoff-Bulman 1992, 6,7). 2. De wereld is betekenisvol: We gaan ervan uit dat de gebeurtenissen in ons leven en om ons heen betekenis en een bedoeling hebben. En daarbij geloven we ook dat we een zekere controle hebben over de dingen die ons overkomen en dat de dingen in de wereld ordelijk verlopen (Janoff-Bulman 1992, 8–11; Rietveld 2013, 18). 3. Het zelf is de moeite waard: De derde aanname is dat het eigen zelf de moeite waard is. We vinden onszelf als mens goed, kundig in de dingen die we doen en moreel juist (Janoff-Bulman 1992, 12). Bij MI staan deze basisaannames onder druk. Bij het eerste type MI is het vooral de derde basisaanname die onder druk staat: het zelf blijkt niet zo goed als eerst werd gedacht: het blijkt voor de militair niet mogelijk om te leven met zijn eigen morele standaard. Dit heeft impact op het zelfbeeld van de militair, maar kan ook de zelfwaardering beïnvloeden. Een militair kan zich bijvoorbeeld schamen voor zichzelf, of het gevoel hebben geen liefde meer waard te zijn. Het feit dat de militair in zijn ogen niet juist heeft gehandeld maakt het ook moeilijk om zichzelf te vergeven en dus is de weg van herstel van MI een vaak lange en lastige weg. Bij het tweede type MI blijkt dat de wereld en anderen (de militaire leiding) niet zo goed en welgezind zijn als aangenomen werd (Currier, Foster, en Isaak 2019, 394, 396; Smith-MacDonald, Morin, en Brémault-Phillips 2018, 2; Harris e.a. 2015, 257).

In de literatuur over MI komt een duidelijke verhouding met religie naar voren. Religie kan aan de oorsprong van MI liggen: een militair kan het idee hebben te handelen tegen de normen en waarden van zijn religie in, en een militair kan zich veroordeeld voelen door God om wat hij op uitzending gedaan of gelaten heeft (Doehring 2019, 15,17). MI heeft vaak invloed op de religiositeit van de militair: militairen met MI kunnen negatieve veranderingen ervaren in hun

religiositeit, maar religie kan ook behulpzaam zijn bij het omgaan met MI en er kan religieuze verdieping plaatsvinden (Starnino e.a. 2019, 101, 112; Doehring 2019, 20; Carey e.a. 2016, 1235). MI kan voorts leiden tot de vraag naar de theodicee: de vraag waarom God dit toelaat. Uit onderzoek blijkt dat het voor militairen vaak lastig is om op die vraag een antwoord te geven (Smith-MacDonald, Morin, en Brémault-Phillips 2018, 4; Starnino e.a. 2019, 110, 111; Harris e.a. 2015, 257).

MI kan een verandering in de bouwstenen van de GR teweeg brengen: de IWM van het zelf, anderen en de wereld kunnen veranderen (Starnino e.a. 2019, 100). MI lijkt een veilige hechting van een individu onveilig te kunnen maken of te kunnen ontwrichten. Door de mogelijke veranderingen in het zelf en in de AS wordt de GR door MI vaak bevraagd en kan de GR veranderen of haar betekenis verliezen. De militair kan God gaan zien als veroordelend en kan datgene wat hij als zondig ziet onvergeeflijk achten. Ook kan er sprake zijn van woede of teleurstelling naar God toe, omdat de militair ervaart dat God niet ingrijpt en als afwezig ervaren wordt (Hodgson en Carey 2017, 1220; Starnino e.a. 2019, 109, 112). Als dit gebeurt lijkt er correspondentie op te treden met de onveiligere geworden AS. De spanning met bijvoorbeeld de overheid of militaire leiding (MI type 2) kan corresponderen met de GR waardoor ook in de relatie met de GR spanning kan ontstaan en de GR meer afwezig wordt (Currier, Foster, en Isaak 2019, 394; Starnino e.a. 2019, 112)¹³.

De literatuur laat zien dat de GR ook helend kan werken bij MI. Als het individu God als vergevend en genadig kan gaan ervaren is er verzoening mogelijk met God, anderen en zichzelf (Hodgson en Carey 2017, 1222; Doehring 2019, 26; Simmons e.a. 2018, 65), waardoor de veranderde GR een verandering in de IWM van het zelf en anderen teweeg brengt. Er lijkt dan

¹³ Harris et al. brengen MI in verband met de psycho-spirituele ontwikkelingsstadia zoals Fowler die formuleert. Zij concluderen dat de meeste militairen die betrokken zijn bij krijgsgeweld zich bevinden in het synthetic-conventional stadium, waarin veel vertrouwen wordt gesteld in de (religieuze) autoriteiten en waarin deze als goed worden beschouwd. Deze autoriteiten worden als 'goed' beschouwd. Dat autoriteiten zowel goed als kwaad in zich kunnen bevatten is voor individuen in dit stadium niet vanzelfsprekend. Als dus een autoriteit niet alleen goed blijkt te zijn wordt er des te meer verraad gevoeld en is er een grotere kans op MI (Harris e.a. 2015, 261).

eerst compensatie op te treden, waardoor de GR vergevend en genadig wordt en vervolgens heeft dit effect op het zelf en de AS, waarna de GR, zonder te veranderen, corresponderend is met de (weer veiliger) AS van het individu.

2.1.2. Contrastervaring

Naast morele ervaringen is er ook de confrontatie met krijgsgeweld door anderen op uitzending. Van Dijk gaat er in zijn proefschrift vanuit dat de religieuze perceptie en de GR van de aalmoezenier op missie (één van de thema's van zijn proefschrift) beïnvloed kan worden door de confrontatie met geweld (van Dijk 2019, 201). Om dit te verduidelijken maakt hij gebruik van het concept contrastervaring zoals uitgewerkt door de katholieke theoloog Schillebeeckx. De contrastervaring is een confrontatie met onrecht, geweld en lijden dat de mens in de wereld tegenkomt en die een contrast vormt met hoe de wereld zou moeten zijn. Dit betekent niet dat elke contrastervaring per se uit geweld voortkomt (van Dijk 2019, 203). Dit is een schokkende en negatieve ervaring die verontwaardiging en verzet oproept en zo een ethisch en religieus appèl doet op de mens: dat de wereld en de mensheid moeten veranderen (Schillebeeckx 1989, 25; 1994, 128, 130; van Dijk 2019, 203). Het verlangen naar een wereld zonder lijden, geweld en onrecht is een verlangen naar heil, en daarmee kan de contrastervaring een religieuze dimensie krijgen. Het kan leiden tot een verlangen naar heil en bevrijding van godswege (Schillebeeckx 1994, 132; Boeve 2010, 42).

Vanuit het perspectief van coping bezien is het verlangen naar een verlossende en bevrijdende God religieuze coping om te kunnen omgaan met het zien van het onrecht en lijden. Als kritiek op Schillebeeckx kan dan ook genoemd worden dat uit de religieuze dimensie van de contrastervaring niet noodzakelijk hoeft te volgen dat er verlangd wordt naar heil van Godswege. Er zijn echter ook andere theodicee-modellen, waarin er woede naar God toe kan zijn, of gelatenheid, omdat God afwezig lijkt te zijn, in reactie op het zien van onrecht en lijden op missie (Smith-MacDonald, Morin, en Brémault-Phillips 2018, 4; Harris e.a. 2015, 261). In elk geval lijkt de contrastervaring verandering in de GR teweeg te kunnen brengen. In relatie met de

theorievorming over de GR lijkt een contrastervaring de IWM van de context/wereld en/of de IWM van anderen en/of de hechtingsstijl te kunnen veranderen. Dientengevolge kan ook de GR veranderen.

2.2. Ervaringen op missie, uit onderzoek onder militairen, die bij kunnen dragen aan een verandering van de Godsrepresentatie van militairen

De ervaringen die in 2.1. zijn beschreven vallen op doordat ze met name negatieve ervaringen op uitzending belichamen en dan met name de ervaring van het uitoefenen en ondergaan van krijgsgeweld. King et al. schrijven dat de focus in de literatuur teveel gericht kan zijn op dit soort ervaringen en dat andere ervaringen zoals zorg om thuis en familie, kunnen worden vergeten (King e.a. 2006, 90–91). Hieronder wordt beschreven hoe militairen in de literatuur zelf terugkijken op hun missie(s).

2.2.1. Ervaringen die naar voren komen uit onderzoek

Uit een in 2019 uitgevoerd onderzoek onder militairen die deelgenomen hebben aan de ISAF missies in Afghanistan (2002-2014) blijkt dat de uitzending, als deze invloed had op het welzijn, vooral een positieve invloed had (62%)¹⁴ (Wester en Snel 2019, 26–27). Er is veel meer herinnering aan positieve ervaringen dan aan negatieve ervaringen. Als positieve ervaringen worden saamhorigheid, onderling vertrouwen, opdoen van levenservaring, kameraadschaapschap, trots, verbreding van de horizon en goede militaire prestaties genoemd (Wester en Snel 2019, 20). De negatieve ervaringen scoren veel minder op gemiddelde toepasbaarheid. Spanning en stress (35%) scoren het hoogst. Van de ondervraagden rapporteert 29% frustratie, 19% onbegrip en 18% machteloosheid (Wester en Snel 2019, 20).¹⁵ Schuldgevoel (5%), schaamte (4%), spijt (4%), scoren relatief laag (Wester en Snel 2019, 21).¹⁶

¹⁴ Hoe hoger het percentage, des te meer het gemiddeld van toepassing is op de ondervraagde militairen.

¹⁵ Deze ervaringen kunnen worden gekoppeld aan de contrastervaring, er staat echter niet in het rapport waarover deze ervaringen gaan. Dit betekent dat er ook frustratie of onbegrip kan zijn over heel andere zaken, als collega's of de defensieleiding.

¹⁶ Deze ervaringen zouden te relateren zijn aan MI, ofschoon ook hier geldt dat de militairen niet is gevraagd waarover deze ervaringen gaan. Hieruit lijkt te kunnen worden geconcludeerd dat MI in de perceptie van militairen weinig voorkomt.

Terwijl er weinig herinnering is aan negatieve ervaringen, hebben de militairen wel degelijk impactvolle gebeurtenissen meegemaakt, bijvoorbeeld gevaar/dreiging (67%), blootstelling aan raketaanvallen (61%), getuige zijn van menselijk leed (61%), zien of in aanraking komen met overledenen/gewonden (47%) of belasting in relatie rond het thuisfront (31%). Een relatief klein aantal militairen heeft zelf daadwerkelijk gevechtshandelingen uitgevoerd (21%), levensbedreigende beslissingen genomen (16%) of dodelijk geweld gebruikt (11%). Tijdens de uitzending zorgde een aantal gebeurtenissen voor ‘nogal tot heel veel belasting’, zoals gevaar/dreiging (37%), blootstelling aan raketaanvallen (33%), getuige zijn van menselijk leed (29%) en belasting in relatie rond het thuisfront (24%). Eind 2018 geldt dat minder dan 10% van de ondervraagden gebeurtenissen van hun uitzending nog steeds als belastend ervaart. Naast deze impactvolle (negatieve) gebeurtenissen zijn er ook positieve gevolgen van een ISAF-uitzending. Zo ervaart 62% dat het leven meer waarde heeft gekregen. En 45% voelt zich sterker verbonden met andere mensen. 13% ervaart dat de eigen geloofsovertuiging sterker is geworden.

Uit de 2019-editie van het onderzoek ‘Veteraan, hoe gaat het met u?’ dat regelmatig door het veteraneninstituut wordt uitgevoerd, blijkt ook dat het merendeel van de veteranen positief terugkijkt op de missie(s).¹⁷ Bijna de helft (47%) geeft aan dat op missie gaan een (zeer) positieve invloed heeft gehad op het leven van de veteraan. Relatief veel veteranen hebben kameraadschap en voldoening ervaren en relatief weinig veteranen ervaren frustratie, schaamte en verveling (Veteraneninstituut, Duel, en Reijnen 2019, 21–23).

Onderzoek naar militairen in Bosnië wijst uit dat militairen hun werk gaandeweg de missie zinvoller gaan ervaren, maar dat de voldoening uit het werk relatief laag is. Het werk wordt vooral als routinematig gezien. Militairen zien hun functie over het algemeen als positief (Born, Vogelaar, en Soeters 2000, 91,95). Een bepaalde mate van gevaar draagt bij aan het positief beoordelen van hun functie. Militairen zien hun motivatie omlaag gaan als er te weinig of juist

¹⁷ Het betreft een onderzoek met 2643 deelnemers. Dit onderzoek kan een enigszins vertekend beeld geven omdat er relatief weinig deelnemers van de Koninklijke Luchtmacht en Koninklijke Marechaussee zijn ten opzichte van de Koninklijke Landmacht en Koninklijke Marine.

teveel gevaar is (Born, Vogelaar, en Soeters 2000, 95). Ook uit Amerikaans onderzoek naar de ervaringen van militairen op missie in Bosnië blijkt dat uitzendervaringen polyvalent zijn: 77% van de respondenten gaf aan positieve ervaringen op te hebben gedaan tijdens de missie, en 63% negatieve ervaringen (Newby e.a. 2005, 815). Als positieve ervaring werden onder andere persoonlijke ontwikkeling en het verbeteren van relaties genoemd. Als negatieve ervaring kwamen het verslechteren van de relaties met het thuisfront en het missen van het thuisfront naar voren (Newby e.a. 2005, 817).

2.2.2. Kwalitatieve beschrijvingen door militairen zelf

De beschrijvingen van militairen zelf, in boeken en artikelen, geven een soortgelijk beeld. De hier aangehaalde boeken zijn slechts een kleine selectie die niet representatief is voor alle militairen, maar die wel de diversiteit aan ervaringen aanduidt.¹⁸ De beschreven ervaringen vormen een complex geheel, waarin negatieve en positieve ervaringen elkaar snel afwisselen. Roelen beschrijft bijvoorbeeld dat hij na een gevecht in Afghanistan de was ophangt tussen de pantservoertuigen in en dat het ineens lijkt alsof ze op vakantie zijn (Roelen 2009, 268). In de boeken komen verschillende categorieën ervaringen naar voren: krijgsgeweld, verhouding tot de militaire en burgerlijke hiërarchie, het op uitzending gaan zelf en de verhouding met het thuisfront.

Ten eerste brengen ervaringen van (de dreiging van) krijgsgeweld angst en stress met zich mee. Ook wordt gesproken over morele dilemma's. Dit zijn echter niet de enige ervaringen die krijgsgeweld met zich meebrengt. Militairen ervaren geweld en de omgang daarmee op uitzending

¹⁸ Enige kanttekeningen bij deze paragraaf zijn op zijn plaats. Uit onderzoek van Kleinreesink blijkt dat meer officieren boeken schrijven dan onderofficieren en manschappen/soldaten. Dit, terwijl de verdeling van rangen op een missie vaak juist andersom is. En ook de leeftijdsopbouw van de auteurs is niet representatief: de auteurs zijn vaak ouder dan de gemiddelde militair op uitzending. Nog een punt waarop de militaire schrijvers niet representatief zijn: de helft van de boeken is geschreven door individueel uitgezonden militairen, terwijl hun percentage maximaal tien procent van het totaal aantal uitgezonden militairen bedraagt (Kleinreesink 2016, 497–99). Daar kan nog aan toegevoegd worden dat de autobiografieën voornamelijk over landmachtuitzendingen gaan en veel minder boeken over marine-uitzendingen. En als de boeken over de marine gaan, dan vaak over de mariniers, de 'groene' tak van de marine. Wat de autobiografische boeken ook verminderd representatief maakt is dat vooral militairen die heftige dingen meemaken, die aan de frontlijn staan, boeken schrijven en dat ervaringen van bijvoorbeeld een monteur, die te allen tijde op het kamp verblijft, niet aan bod komen. De ervaringen in deze paragraaf kunnen niet helemaal representatief zijn, het is dus lastig om er algemeen geldende conclusies voor alle militairen aan te verbinden. Wel is er iets te zeggen over de diversiteit aan ervaringen die militairen op uitzending tegenkomen.

soms ook als positief: militairen schrijven dat oorlog een zekere aantrekkingskracht heeft (Roelen 2009, 22,48; Joolen en Schoonhoven 2019, 47). De militair kan anderen beschermen die zichzelf niet kunnen verdedigen (Joolen en Schoonhoven 2019, 16). Militairen schrijven ook over het vechten zelf als iets positiefs, wat een goed gevoel met zich meebrengt. Roelen schrijft dat hij, toen hij dacht dat hij dood zou gaan, het intenst voelde dat hij leefde (Roelen 2009, 169). De gevechten hebben gevolgen voor het vertrouwen in anderen: het vertrouwen in de eigen groep wordt groter, het vertrouwen in de bewoners van het land waarin je vecht wordt kleiner (Roelen 2009, 71-77,90-95). Het is opvallend dat in een aantal boeken ogenschijnlijk makkelijk wordt gesproken over het doden van de vijand. Er is zelfs sprake van haat tegen de vijand en militairen schrijven dat het neerschieten van een vijand een goed gevoel geeft, omdat ze hun kunnen ermee laten zien en trots zijn dat het materieel doet wat het moet doen. Enkele F16 vliegers beschrijven dat morele vragen en trauma's niet ontstaan door het doden van de vijand, want dat maakt de wereld een betere plek, maar dat die vragen wel ontstaan als je een bevriende eenheid in nood niet mag of kan helpen. Ook het maken van burgerslachtoffers geeft morele vragen (Joolen en Schoonhoven 2019, 16,92,102,157,162,193; Roelen 2009, 125,152,270).

Ten tweede zijn er gevallen waarin de relatie tussen de militair en de militaire en/of burgerlijke hiërarchie ingewikkeld is, bijvoorbeeld dat de militair een bevel op moet volgen waar hij niet achter staat. Soms voelt een militair zich machteloos omdat de *rules of engagement* ingrijpen niet toelaten. Ook zijn er militairen die zich slechts een instrument voelen in handen van de politiek (Roelen 2009, 98; Joolen en Schoonhoven 2019, 94,185; Sterk 2018, 163).

Als derde categorie geldt het op uitzending gaan zelf. Dit brengt zowel positieve als negatieve ervaringen met zich mee. Op uitzending gaan is iets om naar uit te zien: na veel oefenen kan de militair eindelijk laten zien wat hij kan en de bevestiging krijgen dat hij geschikt is voor het beroep. Zelfs na een heftige uitzending kan een militair toch het gevoel hebben dit nooit te hebben willen missen. (Roelen 2009, 48,270; Joolen en Schoonhoven 2019, 73,207). Daar tegenover staat echter dat bijvoorbeeld Sterk zijn uitzending in Mali als ronduit vervelend en

nutteloos ervaart (Sterk 2018, 99,122,142). Een gevoel van gevangen zitten is soms aanwezig bij militairen die niet op patrouille gaan, maar maanden onafgebroken op een basis zitten. (Sterk 2018, 53,74,100,101). Als positieve ervaringen op missie worden genoemd: iets voor een ander kunnen doen, kameraadschap en het in aanraking komen met een andere cultuur, alhoewel dat laatste ook als negatief kan worden ervaren. (Roelen 2009, 49,229; Sterk 2018, 40,62,71; Polman 2012). Meerdere auteurs noemen dat niet alleen de andere cultuur, maar ook een andere omgeving een indrukwekkende ervaring kan zijn. Er is sprake van verwondering over adembenemende natuur, en soms is er zelfs het gevoel op vakantie te zijn. (Roelen 2009, 47,56,61,268; Joolen en Schoonhoven 2019, 44–45; A.-S. s.n. 2012; R. s.n. 2012). Ervaringen die in Nederland niet van grote betekenis zijn, zoals douchen, kunnen op uitzending bijzonder zijn, bijvoorbeeld na een patrouille van een week (Roelen 2009, 161).

De vierde categorie ervaringen betreft de relatie met het thuisfront. De militair moet zijn of haar thuis, dat wil zeggen partner, kinderen en/of vrienden, missen. Ervaringen opgedaan op uitzending zijn niet altijd goed te delen met het thuisfront, waardoor meer afstand wordt ervaren (Roelen 2009, 171,214,234; Joolen en Schoonhoven 2019, 204,205).

2.3. Conclusie

In dit hoofdstuk is beschreven dat de DGV voor wat betreft uitzendervaringen vooral nadruk leggen op ervaringen omtrent krijgsgeweld en de morele identiteit van de militair. Dit is besproken aan de hand van morele vorming en moral injury. Daarnaast is de Schillebeeckx' concept van de contrastervaring beschreven, wat door Van Dijk in zijn dissertatie verbonden wordt met verandering van de GR. Bij ervaringen op missie die existentiële impact hebben ligt de nadruk wat de DGV betreft dus vooral op negatieve ervaringen. Uit 2.2. blijkt dat militairen zelf uitzendingen zien als veelzijdige ervaringen, met zowel positieve als negatieve elementen, die tegelijkertijd kunnen bestaan. Er worden veel meer ervaringen genoemd die de bouwstenen van de GR kunnen veranderen, dan naar voren komt in de concepten die de DGV aandragen. De

belangrijkste conclusies hieruit zijn: ten eerste dat uitzendervaringen complexe ervaringen zijn waarin positieve en negatieve ervaringen vermengd zijn en elkaar afwisselen. Eén gebeurtenis (bijvoorbeeld krijgsgeweld) kan meerdere door elkaar lopende positieve en negatieve ervaringen geven. Ten tweede blijkt dat het grootste deel van de militairen positief terugkijkt op de doorheen meegemaakte missie(s). Ten derde komt naar voren dat relatief weinig militairen zelf actief deelnemen aan krijgsgeweld, maar een meerderheid er wel getuige van is. De meeste militairen komen niet voor de morele dilemma's te staan. De contrastervaring lijkt een ervaring die, door het getuige zijn van krijgsgeweld, meer voor zou kunnen komen. Ten vierde vallen als positieve ervaringen onderling vertrouwen en kameraadschap op. Ook maakt het werk militairen vaak trots. Ten vijfde valt als negatieve ervaring het missen van het thuisfront op en dat een militaire missie ook als saai kan worden ervaren.

Zowel de ervaringen beschreven door de DGV als de ervaringen beschreven door militairen zelf kunnen leiden tot verandering in de bouwstenen van de GR. De ervaringen uit 2.2. kunnen het zelfbeeld en de zelfwaardering van de militair zowel ten positieve als ten negatieve veranderen. Ten positieve bijvoorbeeld omdat de militair zich trots voelt of het gevoel heeft op te kunnen bloeien als mens. De IWM van significante anderen lijkt bij veel militairen ten positieve te veranderen. Door de ervaren kameraadschap en het onderlinge vertrouwen kan ook de AS veiliger worden. Frustratie, verveling, morele dilemma's, en negatieve ervaringen met de (militaire) overheid zouden juist de IWM's van het zelf en anderen ten negatieve kunnen beïnvloeden. De context kan, door de andere cultuur waarin de militair zich bevindt, wellicht andere begrippen geven om de ervaren GR te duiden, waardoor de expliciete GR ook kan veranderen. De IWM van de wereld kan veranderen doordat de militair de wereld anders (bijvoorbeeld met meer schoonheid) ervaart dan thuis.

De morele ervaringen en contrastervaringen (2.1) lijken vooral te kunnen leiden tot een verandering ten negatieve van de IWM's van het zelf, anderen en/of de wereld, en een onveiliger worden van de AS. De GR kan hierop veranderen: corresponderend aan de veranderde

IWM's/AS of ook compenserend waarbij God een veilige haven wordt in tijden van stress en nood. Bij MI kan de GR uiteindelijk veranderen naar vergevend en genadig waardoor ook de IWM's van het zelf en anderen kunnen veranderen zoals naar voren komt uit 2.1.1. Een verandering in de GR lijkt hier de basis van de verandering in het zelf en het zelf-in-relatie-tot-anderen. MI stelt aan de theorieën over de GR en verandering van de GR (H.1.) de vraag in hoeverre morele identiteit een belangrijke factor is voor verandering van het zelf en de GR. Er lijkt op grond van de literatuur een belangrijk verband te zijn tussen wat iemand als slechte daad (zonde) ziet en de GR.

Hoofdstuk 3. Empirisch onderzoek: Methodesectie

3.1. Deelnemers en onderzoeksprocedure

Bij onderzoek onder militairen is het voor defensie een vereiste dat een aanvraag wordt gedaan bij de afdeling TOS (Trends, Onderzoek en Statistiek). Deze aanvraag is gedaan op dinsdag 4 mei 2021 (zie bijlage 1). In deze aanvraag moet ook een keuze worden gemaakt voor het zogenaamde opdrachtgeverschap van het onderzoek. In het geval van dit onderzoek is gekozen om, vanwege de praktische haalbaarheid, hoofdkrijgsmachtsaalmoezenier Thöni opdrachtgever van het onderzoek te maken. Deze keuze heeft echter wel gevolgen voor de werving van deelnemers aan het onderzoek: dit kunnen alleen bij de Diensten Geestelijke Verzorging bekende pastoranten zijn. De werving kon dus niet rechtstreeks onder militairen plaatsvinden. Er is voor gekozen om alleen via krijgsmachtsdominees en krijgsmachtsaalmoezeniers militairen te werven, omdat het het meest waarschijnlijk leek dat zij militairen met een veranderd godsbeeld kennen. Dit kan ertoe hebben geleid dat de deelnemers vooral een christelijke achtergrond kennen. De werving geschiedde via de brief die is bijgevoegd in bijlage 2. Deze brief is zowel per mail als per post verstuurd. Bij deze brief zat een andere brief, bestemd om aan geïnteresseerde militairen te geven die vervolgens contact met de onderzoeker op konden nemen (zie bijlage 3).

De gestelde criteria voor de deelnemers waren dat zij militair moeten zijn of zijn geweest en zelf een verband leggen tussen ervaringen op uitzending en de verandering van hun GR. Er waren geen eisen voor wat betreft krijgsmachtsdeel, gevechtservaring, leeftijd of rang, waarbij het wel de hoop was dat er hierin een redelijke verdeling zou zijn. Voor wat betreft de verandering van de GR maakte het niet uit in welke mate de verandering was en ook niet was de inhoud van de verandering was. Er hebben zes militairen/veteranen deelgenomen aan het onderzoek. Binnen de gestelde tijdsperiode (zie bijlage één) hadden zich acht militairen gemeld. Twee van hen zijn afgevallen omdat zij niet aan de criteria van het onderzoek voldeden (zij verbonden geen ervaringen op uitzending met de verandering van hun GR). Eén respondent (respondent 1)

vertelde in het interview over twee uitzendingen waarbij ervaringen op uitzendingen verbonden zijn met de verandering van zijn GR. Er is voor gekozen deze twee uitzendingen als aparte respondent te zien (respondent 1 is verdeeld in respondent 1A, die betrekking heeft op zijn eerste uitzending, en respondent 1B, die betrekking heeft op zijn tweede uitzending). Derhalve zijn er in totaal zeven uitzendervaringen en GR-veranderingen die met elkaar vergeleken zijn.

Een overzicht van de deelnemers is te vinden in onderstaande tabel:

	Geslacht	Krijgsmachtsdeel	Rang	Uitzendgebied	Rol
Respondent 1A	Man	Landmacht	Onderofficier	Afghanistan	Verpleegkundige Spoedeisende Eerste Hulp
Respondent 1B	Man	Landmacht	Onderofficier	Mali	Inlichtingen
Respondent 2	Man	Marine ¹⁹	Onderofficier	Afghanistan	Watchkeeper
Respondent 3	Man	Luchtmacht	Officier	Irak	Vlieger Cougar Helikopter
Respondent 4	Man	Landmacht	Officier	_20	Arts
Respondent 5	Man	Landmacht	Korporaal	Irak	Trainer/opleider
Respondent 6	Man	Landmacht	Onderofficier	Bosnië	Commandant aanvullingsplaats klasse 3, brandstof. Konvoicommandant

Tabel 1: Overzicht van deelnemers aan het onderzoek.

De respondenten wordt zoveel mogelijk anonimiteit geboden. De naam van de respondenten is derhalve omgezet in een nummer. Aangezien de rol op uitzending en het uitzendgebied echter van belang kunnen zijn, om de ervaringen van de respondenten te kunnen duiden, worden deze genoemd. De uitzendperiode wordt niet genoemd. De respondenten zijn allen man, wat niet verwonderlijk is, aangezien van de militairen bij de Nederlandse krijgsmacht, gemeten in 2019, 90% man is (Ministerie van Defensie 2019a). De respondenten zijn niet evenredig verdeeld over de krijgsmachtsdelen, de Landmacht is oververtegenwoordigd. Dit komt door de tijdsdruk bij het werven van respondenten en het schrijven van de resultaten, waardoor niet gewacht kon worden op geschikte respondenten uit andere krijgsmachtsdelen. Alle respondenten hebben een andere rol, waarbij opvalt dat geen van de respondenten een gevechtsrol heeft en twee respondenten een

¹⁹ De uitzending betrof een individuele uitzending die niet uitging van de marine.

²⁰ Om de anonimiteit van de militair beter te waarborgen wordt hier het uitzendgebied niet genoemd.

medische rol hebben (respondent 1A en respondent 4). De respondenten zijn dus niet een representatief sample van de krijgsmacht, maar aangezien het een kwalitatief onderzoek betreft is dit ook niet een vereiste.

Elke verandering kent zowel een beginpunt als een eindpunt. Nu is dit bij de respondenten niet gemeten. Wel is globaal aan te geven wat het begin en eindpunt van de GR-verandering is:

	GR voor verandering	GR na verandering	Kerkgenootschap na verandering
Respondent 1A	Weet niet of God bestaat. Ziet God als goed en liefdevol.	GR voldoet niet meer: als wereld zo slecht is dan kan er geen God zijn.	Geen.
Respondent 1B	Als wereld zo slecht is kan er geen God zijn.	God bestaat, ervaart bevrijding door aannemen Jezus als redder.	Vrije Baptisten
Respondent 2	Nieuwsgierig naar God, uit interview wordt GR niet duidelijk.	Voelt zich beschermd door God. Ervaart God als meer nabij.	Gereformeerd Vrijgemaakt
Respondent 3	Geïnteresseerd in Bijbel en geloof, uit interview wordt GR niet duidelijk.	God is een gevoel van liefde. Ziet God als vader: liefdevol, maar ook streng.	Rooms-Katholiek
Respondent 4	Geloofde in God die beschermend aanwezig was.	Ervaart God als boos tijdens corona-uitbraak. Na uitzending ervaart hij God als meer afwezig.	Protestantse Kerk Nederland/Rooms-Katholiek
Respondent 5	Christen, zoekend naar kerk. Uit interview wordt GR niet duidelijk.	Nog bewuster van Gods liefde en vernieuwing.	Vrije Baptisten
Respondent 6	Geloof op automatische piloot. Uit interview wordt GR niet duidelijk.	Grotere rol van de Heilige Geest. Ervaart God in het kruis als nabij.	Gereformeerde Bond

Tabel 2 Overzicht godsrepresentatie respondenten voor en na verandering.²¹

Uit tabel 2 komt naar voren dat de GR bij twee respondenten als minder nabij en liefdevol wordt ervaren (1A en 4) en dat de GR bij de andere respondenten juist als meer liefdevol wordt ervaren. Qua kerkelijkheid valt op dat alle deelnemers na hun GR verandering christen zijn. Alleen deelnemer 1A is daar niet duidelijk over, maar heeft wel christelijke wortels. Ook valt op dat er grote veranderingen zijn (van atheïst naar gelovige, respondent 1B), maar ook kleine veranderingen (meer bewustzijn van Gods liefde, respondent 5).

²¹ Er is niet expliciet gevraagd naar de GR voorafgaand en na de verandering. Ook is deze niet middels een vragenlijst gemeten. Het onderzoek focust immers op de ervaring van verandering die de deelnemers hebben ervaren.

3.2 Onderzoeksbenadering

Als benadering van het onderzoek is gekozen voor de fenomenologische benadering. In de fenomenologie staan de ervaringen die zich aandienen centraal (van der Meide 2015, 22). Doel van empirisch fenomenologisch onderzoek is om erachter te komen wat voor betekenissen bepaalde ervaringen voor mensen hebben. De leefwereld van de respondenten en zoals zij gebeurtenissen ervaren staan hierbij centraal. De ervaringen worden niet versimpeld, maar mogen ambigu en ambivalent blijven. In de analyse wordt gezocht naar de essentie of rode draad van de ervaringen. Op grond van deze analyse wordt geen overkoepelende theorie geformuleerd zoals bij de Grounded Theory benadering, maar wordt een mogelijke essentie van de onderzochte ervaringen gezocht, die niet te generaliseren is (van der Meide 2015, 23–25).

De fenomenologische benadering vraagt dat zowel theorieën als persoonlijke ideeën van de onderzoeker tussen haakjes worden gezet bij het onderzoek (van Wijngaarden 2015, 36). Dit betekende voor dit onderzoek dat de theorievorming over de GR buiten beschouwing gelaten moest worden tijdens het interview. In de interviewgide (bijlage 4) is te zien dat dit het geval is, op de laatste vragen na. Deze zijn toegevoegd om, na het verhaal van de uitzending en de ervaringen die bijgedragen hebben tot de verandering van de GR, zicht te krijgen of de bouwstenen van de GR ook als zodanig beleefd werden door de respondenten. Het persoonlijke idee dat tussen haakjes gezet moest worden was mijn persoonlijke hypothese dat relaties op uitzending (kameraadschap, de groep waartoe men hoort) een belangrijke ervaring zouden zijn voor de verandering van de GR.

Naast fenomenologisch is het karakter van het onderzoek vergelijkend en exploratief: vergelijkend om beter te doorgronden hoe de verandering van een godsbeeld op uitzending geschiedt en ook om te kijken of er patronen te ontdekken zijn en om deze bevindingen in discussie te brengen met concepten uit de literatuur. Exploratief, omdat er gezocht wordt naar het verband van uitspraken over het veranderde godsbeeld en uitspraken over ervaringen tijdens uitzending, die daar een betekenis in hebben gehad.

3.3. Dataverzameling

Het empirisch onderzoek is kwalitatief van aard. Er is hiervoor gekozen om beter inzicht te krijgen in de ervaringen op uitzending die een rol spelen bij de door de respondent ervaren verandering van hun GR. Juist kwalitatief onderzoek is erop gericht om de betekenis van menselijke ervaringen te onderzoeken en interpreteren (Hennink, Hutter, en Bailey 2011, 9). De dataverzameling is cross-sectioneel, dat wil zeggen op één moment, worden militairen geïnterviewd over een uitzending en over de ervaringen die een rol spelen bij de verandering van de GR. De betreffende uitzending lag op moment van interviewen 1 jaar tot 20 jaar in het verleden.

De data zijn verzameld via semi-gestructureerde interviews. Deze vorm van interviewen past bij een exploratief onderzoek (Hennink, Hutter, en Bailey 2011, 112). De interviewgide is bijgevoegd in bijlage 4. Bij het interview is ingegaan op de context van de respondent, zowel tijdens diens jeugd als tijdens de uitzending die verbonden is met een verandering van de GR. Vervolgens komen de belangrijkste ervaringen op uitzending aan de orde (met andere woorden: het narratief van de uitzending). Daarna werd gevraagd naar de ervaringen op uitzending die een rol hebben gespeeld bij de ervaren verandering van de GR en tot slot is er gevraagd in hoeverre de respondent anders naar zichzelf, medemensen en de mensheid, en de wereld is gaan kijken.

De interviews zijn afgenomen tussen medio mei en medio juni 2021. De interviews varieerden qua lengte tussen de 33 en 64 minuten. De interviews zijn opgenomen en vervolgens getranscribeerd door de onderzoeker zelf. Het zelf transcriberen was een hulpmiddel om beter door te dringen in de ervaringen van de respondenten. De audio-opnames en transcripties zijn geanonimiseerd opgeslagen op een beveiligde map op de beveiligde server van de Rijksuniversiteit Groningen. Bij het voltooiën van deze scriptie zijn de audio-opnames verwijderd. Van de zes interviews zijn er twee afgenomen op een defensielocatie, twee interviews beeldbellen via MsTeams, één bij een respondent thuis en één interview in een conferentiehôtel

waar de respondent een opleiding genoot. De deelnemers hebben alvorens geïnterviewd te worden verklaard informed consent te zijn middels het formulier in bijlage 5.

De fenomenologische benadering vraagt van de onderzoeker om zoveel mogelijk open te zijn voor de leefwereld en de ervaringen van de respondenten (Sundler e.a. 2019, 735). Dit is bewerkstelligd door open vragen te stellen over de ervaringen op uitzending en steeds te proberen de ervaringen die verteld werden goed te begrijpen en controlevragen te stellen of de ervaringen goed begrepen zijn.

3.4. Data-analyse

Voor de data-analyse is gebruik gemaakt van de thematische analyse binnen de fenomenologische benadering. Thematische analyse is een vorm van analyseren van de data die goed past binnen meerdere kwalitatieve benaderingen en zo ook binnen de fenomenologische benadering (Braun en Clarke 2006, 78). Er is gekozen om niet met een fenomenologische analysemethode te werken, omdat daarin, ook bij de analyse, de betekenis van de ervaring centraal staat en niet het thema van de ervaring. Daarmee zouden twee ervaringen die beide voortkomen uit hetzelfde thema, bijvoorbeeld het getuige zijn van krijgsgeweld (de ervaring dat de wereld een rotzooi is, of de ervaring dat zoiets hoort bij het vak van militair zijn) niet met elkaar verbonden kunnen worden. Gezien de grote diversiteit in de uitzendverhalen was de verwachting dat clusters van ervaringen zo verschillend zouden zijn dat er geen vergelijking meer mogelijk zou zijn bij de ervaringen die een rol spelen bij de verandering van de GR.

Bij de data-analyse is niet meteen gecodeerd. Bij het transcriberen en daarna lezen en herlezen van de interviews vond er een ontmoeting met de besproken ervaringen plaats. Dit wordt in de fenomenologische traditie ook wel het 'onderdompelen in de ervaringen' genoemd (Meide 2018, 34). Eerst is geprobeerd, op de achterkant van de getranscribeerde en geprinte interviews, het verhaal van de verandering van de GR van de respondent samen te vatten om de lijn van de geleefde ervaringen niet uit het oog te verliezen. Dit past in het stappenplan van de

thematiese analyse, waar bij het transcriberen de eerste ideeën genoteerd worden (Braun en Clarke 2006, 87) en in de fenomenologische benadering waarin geprobeerd wordt het interview in een tekstportret samen te vatten (Meide 2018, 36).

Vervolgens zijn de data gecodeerd (zie codeboek in bijlage 6), waarbij zowel deductief als inductief te werk is gegaan (Braun en Clarke 2006, 83–84). Deductief zijn de clusters: ‘belangrijkste ervaringen op uitzending’, ‘belangrijkste ervaringen op uitzending met betrekking tot het zelf’, ‘belangrijkste ervaren veranderingen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld’ en ‘belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de GR’. De subclusters binnen deze clusters zijn inductief tot stand gekomen. Bij het inductieve proces zijn eerst betekenis-eenheden, de initiële codes, naast de transcripties geschreven (Sundler e.a. 2019, 736; Braun en Clarke 2006, 88). Vervolgens zijn de codes geordend in thema’s (subclusters) en ondergebracht in de juiste hierboven beschreven clusters. Hierbij is getracht in tabellen per respondent de ervaringen weer te geven die bij een bepaald subcluster passen (Sundler e.a. 2019, 736; Braun en Clarke 2006, 89–90). Bij het coderen bleek dat ervaringen vaak in meerdere subclusters thuishoren. Dit maakte het coderen tot een lastiger proces. Eerst lag de focus erg op het temporele aspect: vindt de verandering of de ervaring plaats tijdens of juist na de uitzending. Tijdens het analyseren van de resultaten viel op dat het vooral dezelfde subclusters aan ervaringen zijn die het belangrijkste waren, meer dan of de ervaringen nu tijdens of na uitzending beleefd werden. Het codeboek meermalen herschreven, wat bij het iteratieve proces van het analyseren past (Sundler e.a. 2019, 736).

Hoofdstuk 4. Empirisch onderzoek: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het cluster ‘Belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de godsrepresentatie (GR) van de respondenten’ besproken. De resultaten van de clusters ‘Belangrijkste ervaringen op uitzending’, ‘belangrijkste ervaringen op uitzending met betrekking tot het zelf’, ‘Belangrijkste ervaren veranderingen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld’ worden, omwille van de omvang van de scriptie, behandeld in bijlage 7. Uit de interviews komt naar voren dat uitzendervaringen voor de respondenten heel persoonlijke, gelaagde en polyvalente ervaringen zijn, waarin zowel negatieve als positieve ervaringen een rol spelen. De ervaringen die militairen vertellen als ze hun uitzending weergeven in brede zin is zeer divers. Zowel de militair als persoon, de rol op uitzending, het land waar de uitzending plaatsvindt, als de feitelijke ervaringen op uitzending lijken het narratief van de militair te kleuren. De belangrijkste subclusters aan ervaringen zijn (zie bijlage 7): krijgsgeweld, van betekenis zijn, andere omgeving/context, contrastervaring, waardering en erkenning, kameraadschap. Eenzelfde subcluster kan voor de één een positieve ervaring betekenen en voor de ander een negatieve, en kan voor dezelfde respondent ook positief en negatief tegelijkertijd zijn.

De subclusters bij de veranderingen met betrekking tot het zelf zijn met name machteloosheid en controle, en kwetsbaarheid en sterfelijkheid (zie bijlage 7). Deze kunnen beide komen door verschillende factoren: krijgsgeweld, ver van huis zijn, ziek worden. Waar krijgsgeweld voor de één machteloos en kwetsbaar maakt, daar voelt een andere respondent zich juist onsterfelijk door alle leed wat hij ziet. Eenzelfde soort ervaring kan dus voor de één leiden tot machteloosheid en voor de andere juist tot een gevoel van onkwetsbaarheid. Meerdere respondenten ervaren dat verandering van de GR kan leiden tot veranderingen in het zelf. Voor wat betreft de subclusters van het zelf in relatie tot anderen en de wereld valt op dat respondenten vaker verandering in hun mensbeeld noemen dan in verhouding tot concrete personen. Ook deze veranderingen kunnen zowel ten positieve als ten negatieve zijn.

4.1. Belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de godsrepresentatie van de respondenten.

Uit de interviews kwamen de volgende clusters van ervaringen naar voren die, vanuit het perspectief van de respondenten, een rol spelen bij de verandering van hun GR en die in de volgende paragrafen achtereenvolgens worden behandeld: krijgsgeweld, andere omgeving/context, kerkdienst en kerkgemeenschap, contrastervaring, bevrijding, geloof thuisfront. Vervolgens wordt in de conclusie geprobeerd een rode lijn in deze ervaringen te ontdekken.

4.1.1. Krijgsgeweld

Respondenten 1A en 2 noemen het zien of ondergaan van krijgsgeweld een ervaring die een rol speelt bij de verandering van hun GR. Respondent 1A ziet zoveel leed op uitzending dat het beeld dat hij van God had niet meer voldoet en er dus geen God kan bestaan voor hem. Hij wordt van iemand die denkt dat er 'iets' is een atheïst:

“Ergens zat er altijd iets in mij van, nou er moet iets meer zijn dan dit. Wat wist ik niet en ik was er ook niet naar op zoek, maar ik had het gevoel dat het er wel was. En in Afghanistan kwam ik eigenlijk zoveel troep tegen, dat ik mijn godsbeeld veranderde naar dat kan geen God zijn. Als dit er is, als mensen zo overhoop zijn, dan bestaat God niet, want dit is toch geen, dit is niet wat God wilt” (respondent 1).²²

In deze ervaring spelen meerdere aspecten een rol. Het ervaren van krijgsgeweld lijkt een contrastervaring op te roepen (zie bijlage 7): dit is niet de wereld zoals God hem wil. En dat leidt tot het afwijzen van God. Ook het zien van de slechtheid van de mens draagt hieraan bij:

“S: En euhm, even kijken of ik het dan goed heb opgevangen. Het leed dat je zag in Afghanistan dat was de belangrijkste ervaring om te zeggen van: hé er is geen God, als het ware. R: Ja, ja, de oorlog. Het leed, alles wat bij het leed terecht komt. Alles wat aan een oorlog zit het leed, het verdriet, wat mensen elkaar kunnen aandoen. [...] Hoe slecht de mens was. De slechtheid van de mens, pijn verdriet, alles” (respondent 1).²³

²² De citaten van de interviews worden letterlijk weergegeven zoals ze zijn uitgesproken door de respondenten.

²³ S = Sander Zwezerijnen, R = respondent.

Respondent 2 ervaart juist in het ondergaan van krijgsgeweld, de raketbeschietingen, de bescherming van God:

“Ja, ik voelde in die periode dat je echt wel, dat je wel beschermd werd. Dat je een teken kreeg van dat je echt wel euh, dat Hij er echt wel is. [...] Het geluk zoals het voelt, misschien wel de bescherming die je hebt gehad met alle raketaanvallen die er geweest zijn” (respondent 2).

Dit vormt voor hem samen met de gemeenschap die hij ervaart bij de Amerikaanse kerkdienst (zie 4.1.3.) de belangrijkste ervaring tijdens zijn uitzending bij de verandering van de GR.

4.1.2. Andere omgeving/context

Respondenten 3 en 4 noemen de andere omgeving/context en de afstand tot thuis een ervaring die een rol speelt bij de verandering van hun GR. Voor respondent 3 geeft de uitzending in Irak, juist vanwege de context daar, op twee manieren ervaringen die een rol spelen in de verandering van de GR. Ten eerste ziet hij veel Bijbelse plaatsen in het echt:

“eerst lees je iets in de Bijbel, hoe het moest zijn geweest en daar kon ik me geen voorstelling bij maken. En ineens was ik daar. Nou, dat was voor mij de grootste openbaring, wat er ook uiteindelijk voor heeft gezorgd dat ik me heb laten dopen en ben opgenomen in de Katholieke Kerk etc. Dat heeft voor mij het godsbeeld wel heel erg veranderd [...] Het wordt ineens heel concreet van, nou ja, dat heeft dan hier plaatsgevonden. [...] Daarvoor wist ik het niet. Daarvoor had ik euh wel het idee van, nou die is er vast wel. Maar goed als je niet bent opgevoed met geloof et cetera, dan kun je wel een keer een Bijbel lezen en dan lees je droge verhalen, maar niet de context en de duiding. En dat kwam bij mij daar, in die uitzending, echt heel erg samen. [...] het is voor mij echt een soort kantelpunt in hoe ik daar inzat” (respondent 3).

Naast dit concreet worden van Bijbelse plaatsen is het ook het ervaren van de schoonheid van de natuur die bij respondent 3 onderdeel is van het veranderen van zijn GR:

“Van het ene moment zat je in de woestijn en het volgende moment zat je in zo'n vlakte, die delta waar de Eufraat en de Tigris in uitstromen, met alleen maar natuur, niets van mensen: geen gebouwen of flats op de achtergrond. Alleen maar oneindige vlaktes: grasland, water, vogels [...]. Ja je hebt natuurlijk fantastisch uitzicht. En dat was voor mij ook wel het moment zo van: ja dit is niet met mensenhanden gemaakt. Dit is ... ja ... het was gewoon een goddelijk uitzicht zeg maar [...] die natuur bij Basra dat gaf me echt, ja dat gaf me gewoon een gevoel van ja, dit is door God gemaakt en zo had Hij het bedoeld. En hier hebben bij wijze van spreken Adam en Eva nog rondgelopen” (respondent 3).

Respondent 4 voelt zich tijdens de coronaviruspandemie juist machtelozer zo ver van huis en krijgt daardoor meer zorgen over het thuisfront:

“het idee dat God ons verlaten heeft dat komt vanuit Nederland, euh, de berichten uit Nederland van: het gaat hier helemaal verkeerd in Nederland. S: En heeft een grote rol in gespeeld dat jij toen daar zat? R: Als ik toen hier had ik denk ik daar minder last van gehad. Ik zat daar tussen de patiënten 24/7” (respondent 4).

De ervaring van een andere omgeving kan dus zowel een ervaring van schoonheid zijn die de GR concreet en nabij maakt, maar ook een ervaring zijn die de machteloosheid ten opzichte van het thuisfront versterkt waardoor er een sterker gevoel komt van God die meer op afstand staat.

4.1.3. Kerkdienst en kerkgemeenschap

Respondenten 1B en 2 noemen de kerkdienst als een belangrijke ervaring die van betekenis is geweest voor de verandering van hun GR. Respondent 2 was thuis al wat meer in aanraking gekomen met kerkdiensten door zijn partner. Op uitzending heeft hij een gelovige buddy met wie hij meegaat naar de Nederlandse kerkdienst op het kamp. Dit doen ze vooral uit verveling en omdat er weinig afleiding te vinden is op het kamp. Dit kan hem echter niet zo bekoren:

“Toen zijn we een keertje naar een Amerikaanse dienst gegaan, via twee Amerikanen en daar hadden ze echt een gospelkoor. [...] En: zo gastvrij! Iedereen in die tent kwam bij je langs om je welkom te heten, te omhelzen en je voelde je gewoon echt één van de groep en toen gingen we gewoon elke keer als het kon, als we niet op shift waren” (respondent 2).

Wat hem raakt bij de kerkdiensten is de mooie muziek, de getuigenissen over wonderen, het feit dat de kerkdienst in een tent was die dusdanig gemaakt was dat respondent 2 het gevoel kreeg even niet op uitzending te zijn en het feit dat hij onderdeel was van de groep:

“Je bent één van ons’, iedereen was gelijk. En dat vond ik heel mooi. [...] En dan liep je daar over het kamp bij de eetschuur en dan: ‘Heej, [naam respondent 2].’ Dan kenden ze je gewoon weet je wel. Van die diensten. [...] Het viel zelfs op als je er niet was. Dan werd er gevraagd of je ergens mee zat of dat er iets was” (respondent 2).

Samen met het gevoel van bescherming (4.1.1.) en de kerk van zijn partner (4.1.6.) draagt de ervaring van de Amerikaanse kerkdiensten bij aan de verandering van de GR van respondent 2.

Voor respondent 1B geldt dat zowel de ervaring met de kerkdienst op uitzending als na uitzending belangrijk is geweest. Na zijn uitzending in Afghanistan (respondent 1A) ging hij op uitzending naar Mali. Daar hangt de geestelijk verzorger elke week het thema van de komende kerkdienst op zijn deur: “Ik zat zelf met dingen te worstelen in Mali en elke keer als er iets was, waar ik die week iets mee had, stond er op die deur stond dat de dienst van die week ging over en dat was dan het antwoord op het probleem wat ik had. [...] het leek ook echt of dat er gewoon, dat het antwoord daar lag” (respondent 1). Hij krijgt hierdoor het gevoel dat God een antwoord voor hem heeft en hem roept: “Het was heel in het algemeen waarschijnlijk, alleen ik zag dat daar doorheen God tegen mij praatte. Of dat daar doorheen het woord dat ik geroepen werd van: ‘Jongen, Ik ben er voor je, Ik heb een antwoord voor je’” (respondent 1). Hij gaat daarop eens kijken bij de kerkdienst op uitzending en gaat er steeds regelmatigier naartoe. Het bezoek aan de kerkdiensten doet zijn beeld van christenen en christendom veranderen:

“Ik ben wel een paar keer gegaan en dat heeft bij mij, heeft dat euhm, het zaadje doen planten. Omdat ik euh het heeft één mijn beeld veranderd van hoe ik keek naar het geloof, van het stugge saaie geloof naar dat er toch wel leven zit. En ik merkte dat er heel veel liefde, warmte, licht dat er blijdschap in zat. Vooral in een periode dat je wat duister of donker bent, wanneer je je wat minder happy voelt, kon je daar wat meer vreugde vinden” (respondent 1).

Dit brengt respondent 1B ertoe om thuis ook mee te gaan naar de kerk, met zijn pasbekeerde partner. Hij geeft aan dat hij na de uitzending van Afghanistan en Mali veel last heeft van angst en stress (zie 4.1.5.) en ervaart. In Nederland voelt hij zich door de kerkgemeenschap gekend:

“Mensen die gaven om je, die praatten met je, die gaven je liefde terwijl je er niet eens naar vroeg. Die wouden je verhaal weten, terwijl je het misschien al twee keer of drie keer had verteld. Die stonden voor je open en die hadden hun armen open. Dat gaf een heel warm gevoel, terwijl ik me heel duister voelde, omdat ik me angstig en bang voelde” (respondent 1).

Op het moment dat in de kerk iemand precies weet te vertellen waar respondent 1B mee zit, zonder dat diegene weet wat respondent 1B heeft doorgemaakt ervaart hij God als heel nabij:

“Ja toen voelde ik in één keer zo een keiharde klap in mijn gezicht en toen, toen hebben we gebeden en toen heb ik Jezus aangenomen. En toen voelde ik me voor het eerst in dat jaar, voelde ik me mezelf weer. En toen wist ik: het is gewoon iets wat je niet kan beschrijven. Toen wist ik dat God bestond en dat was de ommekeer. Het was in één keer van 0 naar 100 in 1 tel” (respondent 1).

Zowel respondent 2 als respondent 1B ervaren een warm groepsgevoel in de kerkgemeenschap waar ze, al dan niet tijdelijk, in opgenomen zijn. Ook spelen wonderverhalen bij beide respondenten een rol. Voor respondent 1B het wonder dat iemand zijn levensverhaal kende zonder dat dat eigenlijk kon. Voor respondent 2 de wonderverhalen die hij van anderen hoorde. Respondent 2 noemt daarnaast nog de muziek en sfeer. En respondent 1B noemt heel duidelijk de thema's van de kerkdienst die op de deur van de geestelijk verzorger hingen, waardoor hij het gevoel had dat God hem riep.

4.1.4. Contrastervaring

Voor respondenten 1A, 4 en 5 zijn er ervaringen die een contrastervaring genoemd kunnen worden die zij benoemen als bijdragend aan de verandering van hun GR. Het duidelijkst is dit bij respondent 5, maar hier vindt deze ervaring na afloop van de uitzending plaats. Het verschil tussen Irak en Nederland doet hem beseffen dat er daar meer liefde nodig is. Dit brengt hem tot het besef dat er in Irak meer God nodig is en dit doet zijn GR veranderen naar een sterker ervaren van Gods liefde en aanwezigheid:

“Maar het besef kwam pas thuis. Op het moment dat je terug wordt geworpen in jouw eigen sociale omgeving, dan komt het besef van: wat heb ik een gemak in mijn leven, wat heb ik veel veiligheid, gezondheid, vrede, luxe, weelde, noem maar op, wat daar gewoon, waar daar een gebrek aan is. En dan ga je ook jezelf vragen stellen van: is het eerlijk. En dat blijft dan toch wel aan je knagen van, euh, een gevoel van oneerlijkheid. En dat probeer je dan misschien te verklaren, maar de enige verklaring die ik dan kan maken naar mijn beeld van God, is, God is liefde. Hij had ons zoveel lief dat Hij zelfs zijn eigen Zoon naar de wereld zond.

S: Ah, dus jij bent God juist als meer liefdevol gaan zien daardoor.

R: Ja, want omdat daar een gebrek is. Hij is juist daar nodig. En zo heeft mij dat wel versterkt in mijn beeld. [...] die voorbeelden van weelde en luxe en noem maar op, misschien is dat wel een gevolg van de aanwezigheid van God. Want veiligheid en vrede begint in mijn beleving wel bij, euhm, bij God. [...] Hij zal terugkomen om alles nieuw te maken, en juist Irak heeft mij doen inzien dat waar nu vernieuwing nodig is, dat dat daar is. [...] Dat het nu de tijd is dat God weer alles nieuw mag maken, wat mij betreft” (respondent 5).

De contrastervaring komt ook terug bij respondent 1A, die merkt dat de wereld niet is zoals zij zou moeten zijn. Hij concludeert echter dat er geen God bestaat. Voor respondent 4 is de uitbraak van het coronavirus ook een soort contrastervaring. Het geeft hem een apocalyptisch

gevoel. En corona voelt als een straf van God: “Toen corona uitbrak, toen dacht ik van, toen had ik het gevoel dat God heel erg boos op ons was. Een beetje het apocalyptische gevoel van: “God is boos kortgezegd” (respondent 4). De reden voor de boosheid van God lag voor hem in het gedrag van de mensheid: “Nou ja ik kan genoeg, euh, er is genoeg ellende in de wereld die wij veroorzaakt hebben als mens. [...] God is boos op ons en euh ja, bijna van, dit is het einde van de wereld” (respondent 4). Voor respondent 4 lijkt de mate van de verandering van de GR bepaald door het ver van Nederland zijn (4.1.2.). De inhoud van de verandering, dat God boos is, lijkt verband te houden met het gevoel dat corona als een straf voelt voor het menselijke gedrag. Een ervaring van contrast met hoe de wereld zou moeten zijn, kan bijdragen aan de verandering van de GR. Bij respondent 5 is dit een verandering naar een meer nabij ervaren en liefdevolle GR. Bij respondenten 1A en 4 juist naar een GR die meer op afstand is. Bij respondent 1A voldoet de GR (God is liefdevol) niet meer en komt daardoor op afstand te staan (Hij kan niet bestaan). Bij respondent 4 is er de ervaring dat God boos is en corona een soort straf is voor het handelen van de mensheid.

4.1.5. Bevrijding

Bij respondenten 1B en 6 speelt het verwerken van de uitzending en bevrijding uit negatieve effecten van de uitzending een belangrijke rol in de verandering van de GR. Respondent 6 zoekt na zijn uitzending erkenning voor de ervaren machteloosheid en stress op uitzending (zie bijlage 7 §2.1). Deze erkenning vindt hij, zoals reeds beschreven niet in mensen. Bij een sessie met een coach legt hij kaarten neer met voor hem belangrijke waarden. Hij mag zes waardenkaarten neerleggen, maar wil nog een zevende toevoegen:

“Ik zei: maar deze wil ik er ook nog bij hebben, dat was de zevende. En dat was erkenning. En dan ga ik je even wat laten zien wat heel bijzonder is, ik pak het er even bij hoor.” [Respondent 6 pakt een fotolijstje met daarop de zeven waarden zoals ze toen zijn neergelegd. Het heeft de vorm van een kruis, in het midden staat erkenning.] [...] “En ik heb overal en iedereen heb ik erkenning gezocht, behalve in m’n geloof of in God of wat dan ook. [...] Dus ik zit aan deze kant en voor mij ligt het zó. Zegt hij: [naam respondent] moet je nou toch eens kijken. Dus hij zegt: kom eens aan mijn kant. En het ligt in een kruis hè, moet je kijken hoe dat woord ligt. S: in het midden, goh! [...] R: Ken jij het

begrijpen? Dus ik vraag aan iedereen erkenning. Ik vraag aan defensie en toen, toen dat was voor mij het besluit en dat was echt bizar. Kijk de andere zijn: [...] Geloof is mijn basis, waarheid komt daarboven, creativiteit, euch verantwoordelijkheid, trouw, rechtvaardigheid en in het midden natuurlijk erkenning. Dus ik zag overal, in mensen, in iedereen, zocht ik erkenning en het zit gewoon in het kruis” (respondent 6).

Deze erkenning is niet de oplossing voor alle angsten en stress die respondent 6 met zich meedraagt, maar de angst voor de dood is hij erdoor kwijtgeraakt en dat was één van de grote angsten waarmee hij op en sinds zijn uitzending rondliep. Dit koppelt respondent 6 aan een Bijbeltekst: Romeinen 12, 12. Deze had hij voorafgaand aan zijn uitzending opgeschreven als Bijbeltekst in de handleiding nabestaanden, waarom wist hij niet. Door de ervaring met de coach wordt die tekst een leidraad voor hem en samen met de ervaring met de kaartjes in de vorm van het kruis leidt dit tot de verandering van zijn GR:

“Volhard in het gebed’, dat is d’r gebeurd. Dus nadat ik daar zo de erkenning, dan ga je door je knieën, dan, dan ... Over godsbeeld gesproken, dan kan je er niet meer omheen. Dat is zo’n groot, letterlijk en figuurlijk, zo’n groot godsbeeld, daar kan je niet meer omheen kijken, met die ervaring. Dus was God daarvoor een soort automatische hè het was vanzelfsprekend dat hij er was, maar het was een beetje op de automatische piloot, was hij toen ineens. Dan heb je een godsbeeld dat in één klap verandert: iemand die ineens gewoon voor je staat, letterlijk en figuurlijk. [...] Niet wetende dat de tekst die ik vlak voor mijn uitzending blijkbaar meekreeg, die ik altijd bij me heb gehouden, dat daar dus verband mee had, dat dat pas in 2018, of weet ik veel, weer naar voren kwam” (respondent 6).

Bij respondent 1B betreft de ervaren bevrijding de verwerking van de uitzending in Afghanistan (respondent 1A). Na de uitzending in Afghanistan ervaart hij zichzelf als afgestompt en gevoelloos. Tussen de uitzendingen in is het krijgen van een kind iets waardoor er weer gevoel terugkomt. En dat proces gaat tijdens de uitzending in Mali door:

“En daar was ik mee aan het werken, dat die schil was afgebroken, welke gevoelens ik allemaal binnenkreeg, die ik al jaren niet meer had gevoeld en daar zocht ik een weg naar en dat was dus op de uitzending van Mali. En terwijl ik die weg zocht heb ik het in heel veel dingen gezocht. Maar de enige weg die echt een antwoord gaf was dat elke keer weer en dat was elke keer weer datzelfde antwoord dat op die deur stond. Dat was heel bijzonder” (respondent 1).

Ook na de uitzending in Mali gaat dit proces door. Na de uitzending in Mali komt de uitzending in Afghanistan pas echt los om verwerkt te worden:

“Laten we zeggen, dat jaar, dat volledige jaar waar ook die uitzending in was, was een volledig jaar van herstel en, ja, van een hele verwerking van Afghanistan, kwam dat jaar tevoorschijn. [...] Dus na die uitzending kwam natuurlijk alles, dan ben je thuis, en dan kan je alles loslaten. En dan kwam alles ineens tevoorschijn. En ook heel veel vragen: waarom? Waarom heb ik hier last van. Waarom doet me dit iets. Waarom ben ik hier bang voor? Waarom vind ik dit? Waarom voel ik dit?” (respondent 1).

Respondent 1B vindt uiteindelijk bevrijding in de kerkdienst thuis zoals in 4.1.3. beschreven is.

4.1.6. Geloof thuisfront

Bij respondenten 1B en 2 speelt het geloof van het thuisfront een rol in de verandering van de GR op uitzending. De partner van respondent 1B komt tijdens zijn uitzending naar Mali tot bekering en zij neemt hem vervolgens thuis ook mee naar de kerk:

“Want die had tijdens mijn uitzending heeft ze al, toen ik in Mali was, halverwege de uitzending, is ze, ging ze, vaker naar de kerk, omdat ze gewoon iets van voelde met de kinderen, het was gewoon fijn om daar te zijn. Dus ik ging ook een beetje voor haar. Dus ja het waren meerdere factoren die me hebben geleid naar de kerk, dat ik tot omkeer ben gekomen” (respondent 1).

Bij respondent 2 speelt het geloof van de partner eveneens een rol. Door zijn partner, die hij in het jaar voorafgaand aan de uitzending leert kennen, raakt respondent 2 meer geïnteresseerd in het geloof: “En dat is ook wel reden dat ik weer een beetje naar het geloof ben gaan kijken, want ik ging terwijl ik [naam partner] leerde kennen, wel met haar mee naar de kerk” (respondent 2).

Dit leidt ertoe dat een jeugdwerker van de gemeente van zijn partner contact houdt met respondent 2 tijdens de uitzending: “die heeft me gedurende de missie weleens wat gemaïld en daar heb ik wel wat gesprekken mee gehad, waardoor het me wel weer ging interesseren” (respondent 2).

4.2. Conclusie

4.2.1. De subclusters die een rol spelen bij de verandering van de GR

De clusters die een rol spelen bij de verandering van de GR zijn eveneens zeer divers: krijgsgeweld, andere omgeving/context, kerkdienst en kerkgemeenschap, contrastervaring, bevrijding en geloof van het thuisfront. Er is geen cluster dat de respondenten duidelijk vaker

noemen dan andere clusters. De ervaringen die volgens de respondenten een rol spelen in de verandering van de GR zijn dus té divers om er inhoudelijk conclusies aan te verbinden. Binnen de subclusters kunnen heel diverse veranderingen van de GR plaatsvinden. Zo kan binnen het subcluster contrastervaring God zowel als meer nabij maar ook als meer veraf ervaren worden en zowel als meer liefdevol, maar ook als boos. Toch kan in de diversiteit aan ervaringen die een rol spelen bij de verandering van de GR een belangrijke overeenkomst worden gevonden. Alle ervaringen die een rol spelen bij deze groep respondenten zijn namelijk ervaringen die specifiek met het op uitzending zijn te maken hebben: ervaringen die ofwel plaatsvinden vanwege de andere context, ofwel vanwege de afstand tot thuis. De subclusters van krijgsgeweld, andere omgeving, kerkdienst op uitzending, contrastervaring en bevrijding van uitzendervaringen zijn allemaal ervaringen die eigen zijn aan het op uitzending zijn in een ander land. Het zijn voor deze respondenten dus de ervaringen, die ze thuis niet gewoon zijn, die zij aanduiden als belangrijk bij de verandering van hun GR.

Wat verder opvalt is dat de verandering van de GR bij deze respondenten vaak een complex proces lijkt te zijn waarin meerdere ervaringen een rol spelen. Voor respondent 2 zijn dat het gevoel van bescherming, de Amerikaanse gospeldiensten en het feit dat hij op uitzending contact heeft met de kerk van zijn partner. Respondent 3 is voor zijn uitzending al geïnteresseerd in de Bijbel, ziet die verhalen tot leven komen in Irak en wordt overweldigd door de schoonheid van de natuur tijdens zijn uitzending. Respondent 4 ervaart dat God boos is vanwege het coronavirus en koppelt dit aan de machteloosheid van hemzelf daar als arts en de afstand naar het thuisfront toe. Respondent 6 heeft veel verschillende ervaringen van stress op uitzending die hij uiteindelijk kan samenvatten in het woord machteloosheid. 20 jaar later vindt hij in God erkenning voor die machteloosheid. Voor respondenten 1A en 5 lijken een kleiner aantal subclusters een rol te spelen bij de verandering van de GR. Bij een aantal respondenten (1B, 2 3 en 5) is de verandering van de GR thuis al ingezet, maar beïnvloedt en versnelt de uitzending dit proces.

4.2.2. Verbanden

Zijn de ervaringen op uitzending die betekenis hebben bij de verandering van de GR ook ervaringen die belangrijk gevonden worden in het narratief van de uitzending? Dit is niet bij alle respondenten makkelijk te bepalen. Respondenten 1A, 1B en 3 beginnen in hun narratief bijna meteen te praten over hun GR waardoor deze ervaringen moeilijk te plaatsen zijn ten opzichte van het narratief van de hele uitzending.²⁴ Voor respondent 2 is de ervaring van ondergaan van krijgsgeweld, belangrijk in zijn narratief, een ervaring die een rol heeft gespeeld bij de verandering van de GR. Zijn werk op zich, het uittypen van events en zien van krijgsgeweld op schermen, speelt geen rol in de verandering van de GR. Voor respondent 4 zijn de clusters van contrastervaring en andere omgeving/context belangrijke ervaringen in het narratief en ook in de verandering van de GR. Voor respondent 5 is de contrastervaring pas aanwezig als hij thuis is, maar is er op uitzending al wel medelijden aanwezig met de mensen daar. De cultuur in Irak geeft is een shock voor hem, dus ook bij hem lijken de clusters te overlappen. Bij respondent 6 is heel duidelijk dat de ervaringen die op uitzending centraal staan ook centraal staan bij de verandering van de GR. De tijdsperiode tussen de uitzending en de verandering van de GR is dan wel groot, maar kennelijk kunnen ervaringen op uitzending ook na 20 jaar nog van invloed zijn op de GR. De ervaringen op uitzending die verbonden zijn met de verandering van de GR lijken ook binnen het narratief van de uitzending belangrijke ervaringen te zijn.

En worden de ervaringen bewust gekoppeld aan ervaringen met betrekking tot het zelf en de relatie met anderen? Het valt op dat er vaak wel veranderingen zijn in het zelfbeeld en de zelfwaardering, dat deze vaak samenhangen met de waardering van relaties, maar dat dit niet expliciet gekoppeld wordt aan de verandering van de GR. Respondent 1A ervaart zich als onaantastbaar na zijn uitzending, maar noemt dit niet als ervaring die bijgedragen heeft aan de verandering van de GR. Respondent 1B ziet voor en tijdens zijn uitzending zijn relaties,

²⁴ Het onderwerp van het onderzoek kan dit veroorzaakt hebben. Ook kan het betekenen dat de verandering van de GR de belangrijkste ervaring op uitzending is geweest.

mensbeeld en daardoor ook zijn zelfbeeld positiever worden, maar noemt vooral de thema's op de kerkdeur en het gekend worden in de kerk bij thuiskomst als van belang bij de verandering van zijn GR. Respondent 3 ervaart meer procesgericht te zijn, maar noemt dit niet bij de verandering van de GR. Bij respondent 4 wordt de ervaren machteloosheid gekoppeld aan de ervaring dat God boos is, maar kwetsbaarheid en sterfelijkheid niet. Ook zijn mensbeeld verandert, maar dit wordt niet genoemd bij de verandering van de GR. Voor respondent 6 is de ervaring van machteloosheid heel duidelijk verbonden met de zoektocht naar erkenning en de verandering van zijn GR. Hij lijkt hiermee een uitzondering te zijn.

Hoofdstuk 5. Conclusie

In dit hoofdstuk worden concluderend de bevindingen uit het empirisch onderzoek in discussie gebracht met de bevindingen uit het theoretische kader (5.1.). Beperkingen van dit onderzoek vermeld en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek komen aan bod in paragraaf 5.2.

5.1. Conclusie en discussie

Uit het empirisch onderzoek is gebleken dat diverse ervaringen op uitzending een betekenisvolle rol spelen bij de verandering van de godsrepresentatie (GR): krijgsgeweld, andere omgeving/context, kerkdienst en kerkgemeenschap, contrastervaring, bevrijding en geloof van het thuisfront. Alle ervaringen die een rol spelen bij deze groep respondenten zijn ervaringen die specifiek met het op uitzending zijn te maken hebben: ervaringen die ofwel plaatsvinden vanwege de andere context, ofwel vanwege de afstand tot thuis. Kortom: de ervaringen die de missie anders maken dan het dagelijks leven in Nederland. Hieronder worden de resultaten uit het empirische onderzoek in discussie gebracht met het theoretische onderzoek uit hoofdstukken 1 en 2.

5.1.1 Verandering in de bouwstenen van de GR

Er zijn geen onderzoeken naar de rol van de context bij de verandering van de GR. Wel beklemtoont met name Schaap het belang van de culturele context bij de vorming van de GR. Uit het empirisch onderzoek blijkt het juist de andere context te zijn die ervaringen met zich meebrengt die verandering in de GR teweegbrengen. Ervaringen die in de Nederlandse context niet op deze manier gebeuren spelen in de perceptie van de respondenten een rol in de verandering van hun GR. Bij een aantal respondenten is het expliciet de context die genoemd wordt als ervaring die een rol speelt bij de verandering van de GR: bijvoorbeeld de natuur in Irak, het zien van Bijbelse plaatsen. Het is evenwel niet altijd duidelijk of het die verandering van de context is die direct inwerkt op de GR of dat het zelf daar de mediërende factor op is.

Respondent 4 ervaart grotere machteloosheid door de afwezigheid van huis en ervaart een groter

gevoel van sterfelijkheid. Is het nu de verandering van de context die de GR doet veranderen of toch de verandering in het zelf? Het lijkt een wisselwerking tussen het zelf en de context te zijn. De context werkt in op het zelf. En het zelf in relatie tot de context hebben invloed op de GR. De verandering van de context van het zelf lijkt dus direct, of indirect via het zelf, een belangrijke rol te kunnen spelen bij de verandering van de GR.

Veranderingen in de GR door veranderingen in het zelf en door veranderingen in relaties met anderen zijn wel beschreven in ander onderzoek. De respondenten in dit onderzoek geven dit verband meestal niet expliciet aan: ze beschrijven veranderingen in het zelf, in relaties en in het mensbeeld, maar koppelen deze over het algemeen niet aan een veranderende GR. Vooral gebeurtenissen buiten het zelf (de context, zie hierboven), worden expliciet aangeduid als oorzaak. Nu kan het natuurlijk zijn dat de veranderingen in het zelf of in relaties de impliciete GR veranderen zonder dat de persoon het beseft. In elk geval wordt bij de respondenten de verandering van de expliciete GR meer ervaren als gevolg van gebeurtenissen buiten het zelf en buiten relaties met anderen. Uitzonderingen hierop zijn respondent 1A en respondent 6. Respondent 1A ervaart heel duidelijk dat zijn negatiever mensbeeld leidt tot het niet meer voldoen van zijn GR. Respondent 6 beschrijft expliciet dat hij veel stress in zichzelf ervaart (door de context) en dat leidt tot een zoektocht naar erkenning en uiteindelijk naar een verandering van de GR.

Het proces van de verandering van de bouwstenen kan complexer zijn dan de literatuur in 1.5 voorstelt. Bijvoorbeeld bij respondent 4 is er meer vertrouwen in Nederlandse militairen, maar minder in buitenlandse militairen. Tevens ervaart hij machteloosheid. Dus het zelfbeeld lijkt negatiever te worden, het mensbeeld zowel positiever als negatiever. Veranderingen in de bouwstenen kunnen dus complex en polyvalent zijn. Er kunnen, tegelijkertijd, meerdere veranderingen in de object relaties of interne werkmodellen zijn, zowel in verschillende bouwstenen van de GR, maar ook in éénzelfde bouwsteen, bijvoorbeeld het mensbeeld. Dit betekent voor de verandering van de GR dat dit wellicht een complexer proces is dan een

eenvoudige verandering van een bouwsteen die causaal leidt tot een veranderde GR. Hier is echter meer onderzoek nodig om meer inzicht te krijgen in dit fenomeen. Voor wat betreft de modellen van de bouwstenen van de GR (voetnoot paragraaf 1.4) laat het onderzoek zien dat bij deze respondenten op uitzending de pijl van de context naar het zelf en naar de GR dikker zou moeten zijn dan in figuur 2.

In zowel Hoofdstuk 1, als in paragraaf 2.1.1. kwam naar voren dat de beïnvloeding tussen bouwstenen en GR wederzijds is. Een veranderde GR kan ook invloed kan hebben op de bouwstenen van de GR. Dat komt, in dit onderzoek, bij een aantal respondenten naar voren. Zij noemen daarbij dat het gaat om het meer zichzelf voelen, minder angst hebben of het minder vertrouwen hebben in de toekomst.

5.1.2. Hechting en de verandering van de GR

Zoals in Hoofdstuk 1 is beschreven, is vanuit de theorievorming ook de hechtingsstijl (AS) belangrijk bij de vorming en verandering van de GR. Er kan sprake zijn van zowel correspondentie met, als compensatie van de (onveilige) gehechtheidsstijl. Bij de respondenten lijken beiden terug te vinden, zei het dat dit door de respondenten vaak niet expliciet benoemd wordt.²⁵ Er kan beargumenteerd worden dat respondent 1A door zijn ervaringen van de slechtheid van de mens onveiliger hecht en dat zijn GR hiermee correspondeert. Als bij de missie in Mali (respondent 1B) de hechting met anderen veiliger lijkt te worden, verandert ook de GR naar meer liefdevol en nabij. Respondent 2 ervaart in de Amerikaanse kerkgemeenschap een veilige haven waarin hij gehoord en gekend wordt en ervaart God als meer nabij, wat op correspondentie kan duiden. Tegelijkertijd ervaart hij stress van dreiging van krijgsgeweld, en gebrekkige waardering van Nederlandse collega's, waardoor de AS ook onveiliger kan zijn geworden en er juist compensatie optreedt. Bij respondent 6 lijkt de AS onveiliger geworden na zijn uitzending. Hij beschrijft dat hij nog maar heel weinig mensen vertrouwt. Nadat kaartjes een

²⁵ De hechtingsstijl of een verandering daarin is niet als zodanig getoetst onder de respondenten.

kruis vormden met erkenning in het midden lijkt er sprake te zijn van compensatie en is God voor hem echt een gehechtheidsfiguur geworden. Volgens Granqvist zou juist bij grote stress hechting ontwricht kunnen raken en er compensatie op kunnen treden. Bij het empirisch onderzoek is dat verband mogelijk terug te zien bij respondent 2, door de stress vanwege de dreiging van geweld, en bij respondent 6, vanwege de vastgestelde PTSS. In grote stress lijkt ook correspondentie mogelijk te zijn, zoals het geval lijkt te zijn bij respondent 1A. Respondent 4 ervaart ook grote stress, maar dit lijkt niet in een verandering in zijn hechting te resulteren. Wel geeft hij aan dat zijn basisvertrouwen (dat het in het leven eigenlijk altijd goedkomt) onder druk staat. Hier lijken niet zozeer vertrouwen in relaties op het spel te staan, maar het vertrouwen dat de wereld goedgezind en betekenisvol is (wat verbonden kan worden met de fundamentele assumpties, zoals Janoff Bulmann ze beschrijft, zie ook 2.1.1. en 5.1.4.).

Vanuit de beschreven literatuur in 1.4 en 1.5 zou de verwachting zijn dat vooral verandering van hechting tot de partner en peers van invloed is op de GR. Nu is de hechtingsstijl en eventuele verandering daarvan niet gemeten, maar een verandering in band met de partner komt bij de respondenten niet terug. Ook peers komen weinig ter sprake. Respondent 1A en 1B ondervinden vooral een verandering in hun mensbeeld. Ook bij respondent 6 is het vooral het mensbeeld wat tot een onveiligere hechting tot mensen in het algemeen leidt. Relaties met concrete individuen worden weinig genoemd door de respondenten. Respondent 2 lijkt vooral veiligere hechting met nieuwe peers te ervaren, namelijk de bezoekers van de Amerikaanse kerkdienst.

5.1.3. De uitzending als complexe polyvalente ervaring

Uit het empirisch onderzoek komt naar voren dat ervaringen op uitzending zeer divers, ambivalent en complex kunnen zijn. Dit komt overeen met de theorie zoals beschreven in paragraaf 2.2. De ervaringen zijn (vaak) een mix een van positieve en negatieve ervaringen, die elkaar afwisselen en ook tegelijkertijd plaats kunnen vinden. Ook kan eenzelfde soort ervaring door de ene militair als positief en door de andere als negatief geduid worden. Met betrekking tot

de theorie valt op dat de respondenten geweld niet als een positieve ervaring noemen, terwijl dit in de theorie in 2.2 wel naar voren komt.

Waar uit 2.2.1. blijkt dat militairen vooral positief terugkijken op hun uitzending blijkt dit minder uit het empirisch onderzoek. Voor respondenten 1A, 4 en 6 lijkt de uitzending vooral negatief te zijn. Respondenten 1B en 3 lijken vooral positief terug te kijken op hun uitzending, terwijl respondenten 2 en 5 heel duidelijk zowel positieve als negatieve elementen benoemen. Een moeizame verhouding tot de hiërarchie is bij de respondenten niet ter sprake gekomen. Dat ervaringen meer betekenis krijgen op uitzending dan dezelfde ervaringen in Nederland komt ook in het onderzoek terug. Juist de afstand of andere context lijkt bepaalde ervaringen te intensiveren. Een ervaring die nadrukkelijk als positief wordt genoemd is het van betekenis zijn, wat ook terugkomt in 2.2.1. Kameraadschap en saamhorigheid komen daarentegen veel minder nadrukkelijk naar voren bij de respondenten. Voor wat betreft de ervaringen met betrekking tot het zelf valt op dat het ervaren van machteloosheid en controle bij meerdere respondenten terugkomt, terwijl dit bij de theorie in 2.2.1. slechts bij 18% van de ondervraagden naar voren komt.

5.1.4. Uitzendervaringen en de verandering van de GR

De ervaringen die voor de respondenten een betekenisvolle rol hadden bij de verandering van de GR zijn zeer veelzijdig: krijgsgeweld, andere omgeving/context, kerkdienst en kerkgemeenschap, contrastervaring, bevrijding en geloof van het thuisfront. Zoals hierboven gezegd is de kern van deze ervaringen dat ze in Nederland niet op deze manier voorkomen en eigen zijn aan het op uitzending gaan. Dit beeld stemt overeen met de diversiteit aan ervaringen zoals in 2.2. naar voren komt. De nadruk op ervaringen met krijgsgeweld, met name morele ervaringen, zoals in de literatuur van de Diensten Geestelijke Verzorging naar voren komt lijkt onvoldoende recht te doen aan het brede scala aan ervaringen dat impact heeft op de bouwstenen van de GR. De ervaring met krijgsgeweld komt inderdaad bij meerdere respondenten terug als één van de centrale ervaringen in het uitzendingsnarratief en speelt bij respondenten ook een rol in de

verandering van de GR. Ethiek en moraal komen in het empirisch onderzoek ethiek echter bijna niet terug. Eén respondent noemt een moreel dilemma, maar dit speelt geen centrale rol in het narratief van zijn uitzending en ook niet bij de verandering van zijn GR. Het empirisch onderzoek was er niet op gericht om een theorie te construeren (de benadering was immers fenomenologisch), maar het empirisch onderzoek maakt duidelijk dat meer ervaringen op uitzending levensbeschouwelijke, en dus existentiële, impact hebben, dan morele ervaringen alleen.

De contrastervaring komt daarentegen wel bij meerdere respondenten terug. Zoals van Dijk al opmerkt hoeft de contrastervaring niet alleen voort te komen uit geweld. In de praktijk zijn er echter wel verschillen met Schillebeeckx' concept. Er is niet per se sprake van grote verontwaardiging dat het anders zou moeten zijn. In de gevallen van ervaringen van contrast noemen de respondenten vooral gevoelens als machteloosheid en medelijden. Een contrastervaring leidt niet per se tot verwachting van heilswege, zoals Schillebeeckx zelf ook al aangeeft. Wat hij echter niet benoemt is dat contrastervaring ook tot het tegenovergestelde van verwachting van heil kan leiden. Bij één respondent is door de contrastervaring bij thuiskomst duidelijk een verwachting van heil en een meer nabije GR. Bij de twee andere respondenten leidt het juist tot een meer afwezige GR of boze GR.

Verder valt op dat bij twee respondenten de kerkdienst op uitzending een belangrijke waarde heeft bij de verandering van de GR. Ritualiteit is een thema dat zowel in 2.1 als 2.2 niet voorbij komt en meer aandacht lijkt te verdienen. Hoewel moral injury niet terugkomt onder de respondenten lijkt het in 2.1 aangehaalde concept van de Fundamental Assumptions van Janoff Bulmann wel van toepassing te zijn. Hoewel Janoff Bulmann met name gebruikt wordt om de impact van traumatische gebeurtenissen te duiden lijkt het onder druk te staan van de fundamentele aannames, ook als dit niet tot PTSS leidt, van invloed te zijn op de GR. Anderen blijken niet altijd goed te zijn, en de wereld niet altijd veilig (fundamentele aanname 1) en ervaringen van machteloosheid kunnen aanname 2 en 3 onder druk zetten.

5.2. Beperkingen en aanbevelingen

Dit onderzoek is een aanzet om op kleine schaal kwalitatief onderzoek te doen naar de ervaringen op uitzending en de verandering van de GR. De sterke kant van dit onderzoek is om te vertrekken bij de ervaringen van de militairen in plaats van bij een concreet concept zoals PTSS, moral injury of contrastervaring. De beperkingen van dit onderzoek betreffen dat het aantal ondervraagde militairen klein is en dat dit onderzoek geen kwantitatieve data oplevert, bijvoorbeeld bij welk deel van de militairen de GR verandert, bij welk deel een uitzending geen invloed heeft op de GR van de militair, welk percentage van de militairen te maken krijgt met MI of contrastervaring. Ook had een onderzoek onder militairen bij wie sprake is van PTSS of MI meer inzicht kunnen geven hoe deze gegevens samenhangen met de GR. De onderzoeksmethode was fenomenologisch van aard. De kracht daarvan is dat er dieper ingegaan kan worden op de ervaringen van de militairen, het nadeel is dat er geen theorie uit geconstrueerd kan worden, zoals bij een grounded theory benadering.

Dit leidt tot de volgende aanbevelingen voor onderzoek: 1. Meer kwalitatief en kwantitatief onderzoek naar de rol van uitzendervaringen bij de verandering van de GR met een grotere groep respondenten. 2. Onderzoek naar uitzendervaringen en de GR onder een representatiever deel van de krijgsmacht, waarin ook meer marine-, marechaussee-, en luchtmachtuitzendingen een plek zouden krijgen. 3. Onderzoek waarbij niet alleen Christenen maar ook aanhangers van andere religies ondervraagd worden. 4. Meer onderzoek naar de rol van de context bij de verandering van de GR 5. Onderzoek naar inbreuk op de fundamentele assumpties zoals geformuleerd door Janoff Bulmann en verandering van de GR 6. Meer onderzoek en publicaties vanuit de Diensten Geestelijke Verzorging bij Defensie naar de existentiële laag in uitzendervaringen, met een bredere focus dan krijgsgeweld en morele ervaringen alleen, zodat de geestelijk verzorgers dit in kunnen passen de geestelijke zorg aan militairen.

Samenvatting

Deze scriptie betreft een kwalitatief fenomenologisch onderzoek welke ervaringen tijdens militaire missies volgens militairen een betekenisvolle rol bij de verandering van hun godsrepresentatie spelen. Vanwege de aard van het onderzoek betreft dit het expliciete deel, zowel cognitief als affectief, van de godsrepresentatie. Uit het empirisch onderzoek komt naar voren dat ervaringen op uitzending zeer divers, ambivalent en complex kunnen zijn. De ervaringen van de respondenten zijn zeer uiteenlopend. Ook de ervaringen die betekenisvol zijn bij de verandering van hun godsrepresentatie zijn zeer divers: krijgsgeweld, andere omgeving/context, kerkdienst en kerkgemeenschap, contrastervaring, bevrijding en geloof van het thuisfront. De rode draad die bij de ervaringen in deze groep respondenten naar voren komt is dat de ervaringen die bijdragen aan de verandering van de GR allen samenhangen met ervaringen die alleen op uitzending zo ervaren kunnen worden.

Vanuit de literatuur over godsrepresentaties komen drie bouwstenen van de godsrepresentaties van volwassenen naar voren: het zelf (zelfbeeld, zelfconcept en persoonlijkheidskenmerken) de voornaamste bouwsteen van de godsrepresentatie en dragen ook de relaties met anderen en de context van het zelf daaraan bij. Bij verandering van de godsrepresentatie is alleen onderzoek bekend naar de rol van verandering van het zelf en de relaties en gehechtheid met anderen. Uit dit onderzoek komt naar voren dat ook de context een belangrijke rol kan spelen bij de verandering van de godsrepresentatie. Er is sprake van veranderingen in het zelf en in de relaties met anderen, maar dit wordt door de meeste respondenten niet expliciet benoemd als reden van verandering van de godsrepresentatie.

Vanuit de literatuur blijkt dat ervaringen op uitzending veelzijdig, polyvalent en complex kunnen zijn. Dit kwam ook in het empirisch onderzoek terug. De Diensten Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht leggen in hun literatuur de focus met name op krijgsgeweld en morele ervaringen. De ervaringen die bijdragen aan de verandering van de godsrepresentatie zijn echter veel diverser dan deze focus.

Literatuurlijst

- Balk-van Rossum, Adriana. 2017. *De rol van godsbeelden in de levensverhalen van vrouwen met een incestervaring*. Ede.
- Bartholomew, Kim. 1990. 'Avoidance of Intimacy: An Attachment Perspective'. *Journal of Social and Personal Relationships* 7 (2): 147–78. <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>.
- Benson, Peter, en Bernard Spilka. 1973. 'God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control'. *Journal for the Scientific Study of Religion* 12 (3): 297–310. <https://doi.org/10.2307/1384430>.
- Boer, René de, Jan Peter van Bruggen, en Ger Wildering, red. 2012. *Naar eer en geweten: geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*. Budel: Uitgeverij Damon.
- Boeve, Lieven. 2010. 'Edward Schillebeeckx & de actuele theologie: Een reflectie "in medias res"'. *Tijdschrift voor Theologie* 50 (1): 26–50.
- Born, J. B. G., A. L. W. Vogelaar, en J. L. M. L. Soeters. 2000. 'Leven en werken van Nederlandse militairen in Bosnië'. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 16 (1): 82–98.
- Braam, A. W., B. Mooi, J. Schaap Jonker, W. van Tilburg, en D. J. H. Deeg. 2008. 'God image and Five-Factor Model personality characteristics in later life: A study among inhabitants of Sassenheim in The Netherlands'. *Mental Health, Religion & Culture* 11 (6): 547–59. <https://doi.org/10.1080/13674670701641886>.
- Braun, Virginia, en Victoria Clarke. 2006. 'Using Thematic Analysis in Psychology'. *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>.
- Brokaw, Beth Fletcher, en Keith J Edwards. 1994. 'The Relationship of God Image to Level of Object Relations Development'. *Journal of Psychology & Theology* 22 (4): 352–71.
- Carey, Lindsay B., Timothy J. Hodgson, Lillian Krikheli, Rachel Y. Soh, Annie-Rose Armour, Taranjeet K. Singh, en Cassandra G. Impiombato. 2016. 'Moral Injury, Spiritual Care and the Role of Chaplains: An Exploratory Scoping Review of Literature and Resources'. *Journal of Religion and Health* 55 (4): 1218–45. <https://doi.org/10.1007/s10943-016-0231-x>.
- Cheston, Sharon E., Ralph L. Piedmont, Beverly Eanes, en Lynn Patrice Lavin. 2003. 'Changes in Clients' Images of God Over the Course of Outpatient Therapy'. *Counseling and Values* 47 (2): 96–108. <https://doi.org/10.1002/j.2161-007X.2003.tb00227.x>.
- Childs, James M. 2018. 'Moral Injury and the Priesthood of All Believers'. *Dialog* 57 (2): 111–19.
- Currier, Joseph M., Joshua D. Foster, en Steven L. Isaak. 2019. 'Moral Injury and Spiritual Struggles in Military Veterans: A Latent Profile Analysis'. *Journal of Traumatic Stress* 32 (3): 393–404. <https://doi.org/10.1002/jts.22378>.
- Currier, Joseph M., Ryon C. McDermott, Laura T. Stevens, Steven L. Isaak, Edward B. Davis, William-Glenn L. Hollingsworth, Glenn D. Archer, en Tres Stefurak. 2020. 'A Practice-Based Evidence Investigation of God Representations in Spiritually Integrated Psychotherapies'. *Journal of Clinical Psychology* n/a (n/a). <https://doi.org/10.1002/jclp.23075>.
- Davis, Edward B., Glendon L. Moriarty, en Joseph C. Mauch. 2013. 'God images and god concepts: Definitions, development, and dynamics'. *Psychology of Religion and Spirituality* 5 (1): 51–60. <https://doi.org/10.1037/a0029289>.
- Dickie, Jane R., Lindsey V. Ajega, Joy R. Kobylak, en Kathryn M. Nixon. 2006. 'Mother, Father, and Self: Sources of Young Adults' God Concepts'. *Journal for the Scientific Study of Religion* 45 (1): 57–71. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00005.x>.
- Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht. z.d. "'Niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest", Beleidsnota 2019 - 2022'.
- Dijk, Bart van. 2019. *In de strijd nabij: Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies*. Utrecht: Eburon.
- Doehring, Carrie. 2019. 'Military Moral Injury: An Evidence-Based and Intercultural Approach to Spiritual Care'. *Pastoral Psychology* 68 (1): 15–30.

- Eurelings-Bontekoe, Elisabeth H. M., Janneke Hekman-Van Steeg, en Margot J. Verschuur. 2005. 'The association between personality, attachment, psychological distress, church denomination and the god concept among a non-clinical sample'. *Mental Health, Religion & Culture* 8 (2): 141–54. <https://doi.org/10.1080/13674670412331304320>.
- Granqvist, Pehr. 2020. *Attachment in Religion and Spirituality: A Wider View*. New York, United States: Guilford Publications. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/rug/detail.action?docID=6002474>.
- Granqvist, Pehr, en Lee A. Kirkpatrick. 2013. 'Religion, Spirituality, and Attachment.' In *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality (Vol 1): Context, Theory, and Research.*, onder redactie van Kenneth I. Pargament, Julie J. Exline, en James W. Jones, 139–55. Washington: American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14045-007>.
- Grimes, Christopher. 2007. 'Chapter 2. God Image Research: A Literature Review'. *Journal of Spirituality in Mental Health* 9 (3–4): 11–32. https://doi.org/10.1300/J515v09n03_02.
- Grom, Bernard. 1981. 'Gottesvorstellung. Elternbild un Selbstwertgefühl. Untersuchungen zu einem Hauptthema religionspsychologischer Forschung.' *Stimmen der Zeit* 106: 697–711.
- Hall, Todd W., en Annie M. Fujikawa. 2013. 'God Image and the Sacred.' In *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality (Vol 1): Context, Theory, and Research.*, onder redactie van Kenneth I. Pargament, Julie J. Exline, en James W. Jones, 277–92. Washington: American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14045-015>.
- Harris, J. Irene, Crystal L. Park, Joseph M. Currier, Timothy J. Usset, en Cory D. VoECKs. 2015. 'Moral Injury and Psycho-Spiritual Development: Considering the Developmental Context.' *Spirituality in Clinical Practice* 2 (4): 256–66. <https://doi.org/10.1037/scp0000045>.
- Hennink, Monique M., Inge Hutter, en Ajay Bailey. 2011. *Qualitative research methods*. London ; Thousand Oaks, Calif: SAGE.
- Hodgson, Timothy J., en Lindsay B. Carey. 2017. 'Moral Injury and Definitional Clarity: Betrayal, Spirituality and the Role of Chaplains'. *Journal of Religion and Health* 56 (4): 1212–28.
- Humanistische Geestelijke Verzorging. 2017. 'Verbinden, verdiepen en vertellen, meerjarenbeleidsplan 2017-2021'.
- Hutsebaut, Dirk, en Dominic Verhoeven. 1991. 'The adolescents' representation of God from age 12 to 18: Changes or evolution?' *Journal of Empirical Theology* 4 (1): 59–72.
- Iersel, Fred van, Jan Peter van Bruggen, en René de Boer, red. 2013. *Trouw aan jezelf: Hoe de Geestelijke Verzorging kan bijdragen aan de morele vorming van militairen*. Budel: Damon.
- , red. 2014. *Terug van de missie: Zorg voor veteranen en de bijdrage van de Geestelijke Verzorging*. Budel: Damon.
- Iersel, Fred van, en Ger Wildering. 2012. 'Een bezielde krijgsmacht, geestelijke verzorging en het morele geweten van de militair'. In *Naar eer en geweten. Geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, onder redactie van René de Boer, Jan Peter van Bruggen, en Ger Wildering, 11–28. Budel: Damon.
- Janoff-Bulman, Ronnie. 1992. *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: Free Press.
- Jones, James W. 2007. 'Chapter 3. Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image'. *Journal of Spirituality in Mental Health* 9 (3–4): 33–55. https://doi.org/10.1300/J515v09n03_03.
- Joolen, Olof van, en Silvan Schoonhoven. 2019. *Missie F-16. Nederlandse jachtvliegers boven brandhaarden*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Kamp, Erwin, M.L Schok, en P.J. van der Horst. 2012. *Na de missie: tips en tools voor militairen, veteranen en het thuisfront*. Delft: Eburon.
- King, Lynda A., Daniel W. King, Dawne S. Vogt, Jeffrey Knight, en Rita E. Samper. 2006. 'Deployment Risk and Resilience Inventory: A Collection of Measures for Studying Deployment-Related Experiences of Military Personnel and Veterans'. *Military Psychology* 18 (2): 89–120. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1802_1.

- Kirkpatrick, Lee A. 1998. 'God as a Substitute Attachment Figure: A Longitudinal Study of Adult Attachment Style and Religious Change in College Students'. *Personality and Social Psychology Bulletin* 24 (9): 961–73. <https://doi.org/10.1177/0146167298249004>.
- Kleinreesink, Esmeralda. 2016. 'JAARGANG 185 NUMMER 12 – 2016 MILITAIRE SPECTATOR' 185 (12): 292–502.
- Litz, Brett T., Nathan Stein, Eileen Delaney, Leslie Lebowitz, William P. Nash, Caroline Silva, en Shira Maguen. 2009. 'Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy'. *Clinical Psychology Review* 29 (8): 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>.
- Meide, Hanneke van der. 2015. 'Het onthullen van ervaringen: Fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksbenadering; deel I van een tweeluik'. *KWALON* 18 (1): 21–28. <https://doi.org/10.5553/KWALON/138515352015018001007>.
- Meide, Hanneke van der. 2018. 'Niet coderen maar schrijven: Data-analyse in fenomenologisch onderzoek'. *KWALON* 23 (3). <https://doi.org/10.5117/2018.023.003.007>.
- Militair Ordinariaat. 2017. *Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat. Vademecum voor het categoriaal pastoraat bij de krijgsmacht*. Analecta Militair ordinariaat 1. Haarlem: Bestuurscollege van het Ordinariaat voor de Nederlandse Strijdkrachten.
- Ministerie van Defensie. 2019a. 'periode 1990-2019 - Vrouwen 75 jaar bij Defensie - Defensie.nl'. Onderwerp. Ministerie van Defensie. 1 maart 2019. <https://www.defensie.nl/onderwerpen/vrouwen-bij-defensie/1990-2019>.
- . 2019b. 'Wat doet Defensie? - Over Defensie - Defensie.nl'. Onderwerp. 29 maart 2019. <https://www.defensie.nl/onderwerpen/overdefensie/het-verhaal-van-defensie/wat-doet-defensie>.
- . 2019c. 'Evaluatie Nederlandse bijdrage aan missies en operaties in 2018'.
- Muller, Daniël, en Erwin Kamp. 2018. *Moral injury: verborgen littekens van het innerlijke slagveld*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Newby, John H., James E. McCarroll, R.J. Ursano, Zizhong Fan, Jun Shigemura, en Yvonne Tucker-Harris. 2005. 'Positive and Negative Consequences of a Military Deployment'. *Military Medicine* 170 (10): 815–19. <https://doi.org/10.7205/MILMED.170.10.815>.
- Noronha, Konrad Joseph. 2015. 'God Images in Older Adulthood: Clinical Applications'. *Pastoral Psychology* 64 (1): 41–49. <https://doi.org/10.1007/s11089-014-0595-3>.
- Polman, Daan. 2012. 'Marineblog - piraten aan boord van de Rotterdam'. *Marineblog - piraten aan boord van de Rotterdam* (blog). 17 september 2012. <http://defensieweblog.blogspot.com/2012/09/marineblog-piraten-aan-boord-van-de.html>.
- Rietveld, Natasja. 2013. 'Morele zelfbezinning van veteranen'. In *Trouw aan jezelf: Hoe de Geestelijke Verzorging kan bijdragen aan de morele vorming van militairen*, onder redactie van Fred van Iersel, Jan Peter van Bruggen, en René de Boer, 15–61. Budel: Damon.
- Roelen, Niels. 2009. *Soldaat in Uruzgan*. Amsterdam: Carrera.
- Schaap-Jonker, Hanneke. 2008. 'Grootmoeders' veilige berg in de bedstee en daarna: godsbeelden, religieuze cultuur en psychische gezondheid'. *Psyche & Geloof* 19 (1): 3–11.
- . 2014. 'Godsrepresentaties 2.0: (neuro)psychologische mechanismen'. *Psyche & Geloof* 25 (2): 107–16.
- . 2018. 'God representations and mental health: measurement, multiplicity, and the meaning of religious culture'. Ede.
- Schaap-Jonker, Hanneke, Elisabeth Eurelings-Bontekoe, Piet J. Verhagen, en Hetty Zock. 2002. 'Image of God and personality pathology: An exploratory study among psychiatric patients'. *Mental Health, Religion & Culture* 5 (1): 55–71. <https://doi.org/10.1080/13674670110112712>.
- Schillebeeckx, Edward. 1989. *Mensen als verhaal van God*. Baarn: Nelissen.
- . 1994. *Theologisch testament: notarieel nog niet verleden*. Baarn: Nelissen.
- Schok, M.L, en J.H.M. Mooren. 2014. 'Existentiële zorg na de missie'. In *Terug van de missie: Zorg voor veteranen en de bijdrage van de Geestelijke Verzorging*, onder redactie van Fred van Iersel, Jan Peter van Bruggen, en René de Boer, 35–58. Budel: Damon.

- Shay, Jonathan. 2014. 'Moral Injury.' *Psychoanalytic Psychology* 31 (2): 182–91.
- Simmons, Angela M., Felecia M. Rivers, Sandi Gordon, en Linda H. Yoder. 2018. 'The Role of Spirituality Among Military En Route Care Nurses: Source of Strength or Moral Injury?' *Critical Care Nurse* 38 (2): 61–67.
- Smith-MacDonald, Lorraine A., Jean-Sébastien Morin, en Suzette Brémault-Phillips. 2018. 'Spiritual Dimensions of Moral Injury: Contributions of Mental Health Chaplains in the Canadian Armed Forces'. *Frontiers in Psychiatry* 9 (592). <https://doi.org/10.3389/fpsy.2018.00592>.
- s.n., Anne-Susan. 2012. 'Marine blog: De Rotterdam op piratenjacht'. *Marine blog: De Rotterdam op piratenjacht* (blog). 27 augustus 2012. <http://defensieweblog.blogspot.com/2012/08/marine-blog-de-rotterdam-op-piratenjacht.html>.
- s.n., Richard. 2012. 'Marineblog: "Het is van alles, behalve saai" (2)'. *Marineblog: "Het is van alles, behalve saai" (2)* (blog). 7 november 2012. <http://defensieweblog.blogspot.com/2012/11/marineblog-het-is-van-alles-behalve.html>.
- Starnino, Vincent R., W. Patrick Sullivan, Clyde T. Angel, en Loanne W. Davis. 2019. 'Moral Injury, Coherence, and Spiritual Repair'. *Mental Health, Religion & Culture* 22 (1): 99–114.
- Sterk, Reinout. 2018. *De missie Mali: een poppenkast in de woestijn*. Uithoorn: Karakter Uitgevers B.V.
- Sundler, Annelie J., Elisabeth Lindberg, Christina Nilsson, en Lina Palmér. 2019. 'Qualitative Thematic Analysis Based on Descriptive Phenomenology'. *Nursing Open* 6 (3): 733–39. <https://doi.org/10.1002/nop.2.275>.
- Tisdale, Theresa C, Teresa L Key, en Keith J Edwards. 1997. 'Impact of Treatment on God Image and Personal Adjustment, and Correlations of God Image to Personal Adjustment and Object Relations Development'. *Journal of Psychology & Theology* 25 (2): 227–39.
- Veteraneninstituut, Jacco Duel, en Alieke Reijnen. 2019. *Veteraan, hoe gaat het met u: onderzoek naar het welbevinden van Nederlandse veteranen*.
- Vos, Pieter. 2014. 'Morele zelfbezinning en competentie-ontwikkeling van veteranen'. In *Terug van de missie: Zorg voor veteranen en de bijdrage van de Geestelijke Verzorging*, onder redactie van Fred van Iersel, Jan Peter van Bruggen, en René de Boer, 59–79. Budel: Damon.
- . 2019. *Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal. Moral injury en de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht*. z.p.: Protestantse Theologische Universiteit.
- Wester, S.C.M., en B.E.D. Snel. 2019. 'Welzijn en zorgbehoefte van de ISAF-veteraan.' TOS-19-084. Utrecht.
- Wijngaarden, Els van. 2015. 'Fenomenologisch onderzoek naar voltooid leven bij ouderen: Deel II van een tweeluik'. *KWALON* 18 (1): 34–39. <https://doi.org/10.5553/KWALON/138515352015018001009>.
- Wildering, Ger. 2014. *Morele vorming in de krijgsmacht: Een katholiek perspectief*. Budel: DAMON.
- Williams, Abigail, Megan C. Haggard, en Matthew M. Breuninger. 2020. 'Feasibility of Attachment-Focused Self-Hypnosis to Change Insecure God Attachment'. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis* 68 (2): 246–62. <https://doi.org/10.1080/00207144.2020.1724746>.
- Zahl, Bonnie Poon, en Nicholas J. S. Gibson. 2012. 'God Representations, Attachment to God, and Satisfaction With Life: A Comparison of Doctrinal and Experiential Representations of God in Christian Young Adults'. *International Journal for the Psychology of Religion* 22 (3): 216–30. <https://doi.org/10.1080/10508619.2012.670027>.
- Zeligman, Melissa, Jasmine Ataga, en Zoe Shaw. 2020. 'Posttraumatic Growth in Trauma Survivors: Associations With Attachment to God and God Representation'. *Counseling and Values* 65 (2): 155–69. <https://doi.org/10.1002/cvj.12135>.

Bijlagen

Bijlage 1: Verzoek onderzoek militairen

Krijgsmachtaalmoezenier i.r.g.m. Kapitein Sander Zwezerijnen

Onderwerp: Onderzoek in het kader van afronding van master Religion, Health and Wellbeing aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onderwerp van het onderzoek is de verandering van godsbeelden (godsrepresentaties) bij militairen op uitzending. Vanuit de praktijk weet de geestelijke verzorging dat ervaringen op uitzending bij kunnen dragen tot het veranderen van het godsbeeld van de militair. De hoofdvraag die in dit onderzoek wordt gesteld is welke betekenissen militairen geven aan de ervaringen op uitzending bij de verandering van hun godsbeeld. Dit wordt gerelateerd aan literatuur over de vorming en verandering van godsrepresentaties en de literatuur welke ervaringen militairen op uitzending opdoen en welke existentiële impact hebben op de militair.

Opdrachtgeverschap: Hoofdkrijgsmachtsaalmoezenier i.r.g.m kolonel Jean-Paul Thöni

Doel: Als de geestelijke verzorging meer zicht heeft op welke ervaringen bijdragen aan verandering van het godsbeeld van de militair, dan kan de geestelijke verzorging betere existentiële zorg bieden aan militairen op uitzending, door de juiste accenten te leggen in de geestelijke zorg aan militairen. Doel is dus het leveren van betere zorg aan militairen op en na uitzending.

Gebruik resultaten: De resultaten van het onderzoek worden gerapporteerd aan de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen in de vorm van een scriptie. De Rijksuniversiteit Groningen plaatst alle gemaakte scripties online, dus ook deze scriptie is publiekelijk in te zien.

Het is mogelijk dat er vanuit deze scriptie ook in artikelen gepubliceerd zal worden over de resultaten.

Opzet: Het onderzoek is een cross-sectioneel vergelijkend grounded-theory onderzoek. Grounded theory, omdat gepoogd wordt het psychologische proces van de verandering van het godsbeeld door ervaringen op uitzending te verklaren. Het onderzoek is vergelijkend om beter te doorgronden hoe de verandering van een godsbeeld op uitzending geschiedt en om deze bevindingen in discussie te brengen met concepten uit de literatuur. Tenslotte is het onderzoek cross-sectioneel: uitgezocht wordt hoe militairen nu, op één moment, terugkijken op de ervaringen tijdens hun uitzending in relatie tot de verandering van hun godsbeeld. De data zullen verzameld worden door middel van semi-gestructureerde interviews (de onderzoeksmethode is derhalve kwalitatief).

Aard en omvang doelgroep: Via geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht worden pastoranten (cliënten) benaderd om mee te werken aan het onderzoek. De deelnemers zijn militairen of veteranen met uitzendervaring, die een verandering in hun godsbeeld op uitzending hebben ervaren. Omdat juist breed gezocht wordt welke ervaringen bij kunnen dragen aan de verandering van het godsbeeld van de militair wordt niet een specifieke doelgroep (bijvoorbeeld met of zonder gevechtservaring, met of zonder PTSS) gevraagd.

Het aantal af te nemen interviews bedraagt minimaal vijf en maximaal acht. De duur van het interview wordt geschat op één uur. De interviews kunnen zowel digitaal (MsTeams) als face-to-face afgenomen worden, op de werkplek van de militair.

Tijdpad: het theoretische kader is afgerond en vanaf medio mei 2021 tot medio juni 2021 zullen de interviews worden afgenomen. Hierna worden deze geanalyseerd en medio juli 2021 zal de scriptie klaar zijn. Vervolgens wordt de scriptie in oktober 2021 verdedigd. Zoals hierboven aangegeven gaat het om één interview per militair.

Privacy en bescherming:

Anonimiteit: Militairen zullen anoniem blijven. Wel wordt in de interviews gesproken over uitzendervaringen waarbij ook functie en rang van de militair ter sprake zou kunnen komen.

Bewaren van gegevens: De afgenomen interviews (audio opname en transcript) zullen bewaard worden in een beveiligde map op de beveiligde server van de universiteit. Na afronding van de scriptie zullen de audiobestanden vernietigd worden en blijft het transcript geanonimiseerd bewaard in de beveiligde map op de server van de universiteit.

Informed consent: voorafgaand aan elk interview wordt een document met de betreffende militair met informatie over het onderzoek besproken en daarna kan de militair akkoord geven voor het interview, het opnemen, het transcriberen, het bewaren, het gebruiken in publicaties en het hergebruik van het materiaal. Vervolgens ondertekenen we dit document samen. De militair is te allen tijde gerechtigd zijn medewerking aan op te zeggen. Als de scriptie eenmaal voltooid is kan op verzoek van de militair wel het transcript van het interview vernietigd worden, maar is het uiteraard niet meer mogelijk om de scriptie zelf nog te wijzigen.

Relevantie: Het onderzoek is relevant om goede geestelijke verzorging te bieden aan militairen op uitzending. De ervaringen die belangrijk zijn bij het veranderen van het godsbeeld van de militair op uitzending kunnen iets zeggen over welke ervaringen op uitzending de meeste existentiële impact hebben op militairen en waar de focus van de diensten geestelijke verzorging op zou moeten liggen.

28-4-2021

De opdrachtgever:

Hoofdkrijgsmachtaalmoezenier i.r.g.m. kolonel J.P. Thöni

De aanvrager:

Krijgsmachtaalmoezenier i.r.g.m. kapitein Sander Zwezerijnen

Bijlage 2: Wervingsbrief verspreid onder dominees en aalmoezeniers van de Diensten Geestelijke Verzorging van Defensie

Beste collega,

Graag zou ik jullie medewerking hebben bij het volgende.

In het kader van het afronden van de master Religion, Health and Wellbeing aan de Rijksuniversiteit Groningen schrijf ik een scriptie over de verandering van godsbeelden (godsrepresentaties) bij militairen op uitzending en welke ervaringen op uitzending daar een rol bij spelen. Graag wil ik jullie vragen of jullie militairen en/of veteranen kennen die op uitzending, of erna, maar gelinkt aan hun uitzending, een verandering in hun godsbeeld hebben ervaren. Er hoeft niet een specifieke reden of heftige ervaring aan deze verandering ten grondslag te liggen. Ook maakt het niet uit hoe het godsbeeld veranderd is. Deze militairen wil ik graag gaan interviewen.

Graag zou ik jullie willen vragen of jullie de brief in de bijlage wil doorsturen/geven aan militairen/veteranen die jullie kennen, bij wie het godsbeeld op, of gelinkt aan een uitzending is veranderd.

Heel erg bedankt voor jullie hulp.

Hartelijke groeten,

Sander

Bijlage 3: Wervingsbrief voor militairen

Beste militair,

Je ontvangt deze brief via een aalmoezenier of dominee omdat ik je uit wil nodigen om mee te doen aan mijn onderzoek. Dit onderzoek gaat over de rol die ervaringen op uitzending spelen bij de verandering van het godsbeeld van de militair. Je godsbeeld (of ook wel godsrepresentatie) is jouw beeld van God, oftewel zoals jij God kent en ervaart.

In ons hele leven verandert het beeld dat we van God hebben. Dat gebeurt omdat we opgroeien, maar ook door de dingen die we meemaken. En juist daarover gaat mijn onderzoek. Ik wil je graag interviewen over hoe je godsbeeld op een uitzending of verbonden aan een uitzending, veranderd is en welke ervaringen op uitzending daar een rol bij hebben gespeeld. Het gaat hierbij om ervaringen in de breedste zin van het woord, het hoeven geen heftige of buitengewone ervaringen te zijn. Mochten ervaringen tijdens een uitzending niet een rol hebben gespeeld in de verandering van je godsbeeld dan van je buiten de doelgroep van mijn onderzoek.

Het onderzoek vindt plaats in het kader van de master Religion, Health and Wellbeing aan de Rijksuniversiteit in Groningen. Het interview wordt opgenomen (audio) en daarna uitgetypt (getranscribeerd). Het audiofragment wordt bewaard tot en met de verdediging van de scriptie in een beveiligde map op de beveiligde server van de universiteit. De uitgetypte (getranscribeerde) versie van het interview blijft bewaard in een beveiligde map op de beveiligde server van de universiteit. Deze data wordt geanonimiseerd. Ook in de scriptie zelf wordt je bijdrage geanonimiseerd: je naam zal er niet in voorkomen en de informatie zal zo min mogelijk terug te herleiden zijn naar jou.

Praktische informatie:

- Als je mee wilt werken aan dit onderzoek dan hoor ik dat graag van je. App/tel: 06-13514849, mail: sjf.zwezerijnen@mindef.nl.
- Meewerken kost ongeveer een uur van je tijd.
- De interviews worden tussen half mei en half juni afgenomen.
- Ik kom op je werkplek, bij je thuis, of in het lokale kantoor van de geestelijke verzorging, het interview afnemen. Ook is het mogelijk, mede vanwege de Covid-maatregelen, om het interview digitaal te houden.
- Je blijft in het onderzoek anoniem.

Alvast heel erg bedankt voor je medewerking.

Hartelijke groeten,

Sander Zwezerijnen,
Krijgsmachtaalmoezenier

Bijlage 4: Interview Guide

Introductie.

- Uitleg waar interview over gaat.
- Samen doornemen van informed consent, ondertekenen door geïnterviewde militair.
- Uitleg dat geïnterviewde op elk moment het interview mag afbreken en niet tot antwoorden verplicht is.

1. Context militair.

- Wil je iets vertellen over de context waarin je bent opgegroeid?
 - gezin van herkomst
 - gelovige/kerkelijke context

- Wil je iets vertellen over hoe je context was ten tijde van de uitzending die verbonden is aan de verandering van je godsbeeld?

2. Terugkijken op de uitzending waarin de godsrepresentatie veranderde en de ervaringen opgedaan tijdens deze bewuste uitzending.

- Tijdens welke uitzending of in verband met welke uitzending is je godsbeeld veranderd? Kun je vertellen wat voor uitzending dit was en wat jouw rol was?

4. Uitzendervaringen en de bouwstenen van de godsrepresentatie.

- In hoeverre ben je door de uitzending anders naar de wereld en mensen gaan kijken?
 - Wereldbeeld
 - Beeld van medemensen
 - Zelfbeeld

Bijlage 5: Informed consent formulier

Dit formulier is in het kader van de scriptie van Sander Zwezerijnen over de ervaringen op uitzending die bijdragen aan de verandering van godsbeelden (godsrepresentaties) bij militairen.

Als respondent verklaar ik hierbij

- Dat ik ben ingelicht over de aard en methode van het onderzoek. Dat ik ben ingelicht dat mijn deelname aan het onderzoek anoniem is.
- Dat ik akkoord ga met het afnemen van het interview, dat het interview wordt opgenomen en dat de opname wordt getranscribeerd. Opname en transcriptie worden opgeslagen in een beveiligde map op een beveiligde server van de universiteit. De opname zal worden verwijderd als het onderzoek afgerond is.
- Dat de ik akkoord ga met het gebruik van de interviewdata in het onderzoek en eventuele verdere publicaties.
- Dat ik vrijwillig deelneem aan het onderzoek en weet dat ik op elk moment kan pauzeren of stoppen, zonder opgave van redenen.

Datum:

Naam respondent:

Handtekening:

Datum:

Naam onderzoeker:

Handtekening:

Bijlage 6: codeboek

Algemeen overzicht

Respondenten: 6

Geslacht:

100% man.

Krijgsmachtdeel:

Landmacht: 3 (R1, R4, R5, R6)

Marine: 1 (R2, maar individuele uitzending niet met marineschip)

Luchtmacht: 2 (R3)

Marechaussee: 0

Rangen:

Manschap/soldaat/korporaal: 1 (R5)

Onderofficier: 3 (R1, R2, R6)

Officier: 2 (R3, R4)

Uitzending in kwestie:

Afghanistan (R1, R2)

Irak (R3, R5)

Mali (R1)

- (R4)

Bosnië (R6)

Gevechtshandelingen tijdens uitzending:

Nee (R1, R2, R3, R4, R5, R6)

Oorlogsgeweldervaringen tijdens uitzending:

Ja (R1, R2, R3, R6)

Nee (R4, R5)

Verandering van godsrepresentatie

R1: Er is iets -> Na Afghanistan: God kan niet bestaan -> bij thuiskomst na Mali: God is nabij en neemt angsten weg, Evangelisch

R2: Zoekend in Gereformeerd Vrijgemaakt kerk -> Afghanistan: Gospel kerkdiensten en ervaren bescherming. God is beschermend, Gereformeerd Vrijgemaakt.

R3: Zoekend in Bijbel -> Ervaring van schoonheid schepping -> God bestaat, Rooms-Katholiek

R4: God beschermt je -> Op uitzending, uitbraak Corona in uitzendgebied en Nederland, God is boos -> Na uitzending: God is meer afwezig.

R5: God is liefde -> Na thuiskomst Irak nog meer besef van onrecht en oneerlijkheid -> Nog sterker besef dat God liefde is en de wereld God nodig heeft, Vrije Baptisten.

R6: Geloof op automatische piloot -> Uitzending geeft veel stress, angst en verantwoordelijkheid -> leidt tot gevoel van machteloosheid en zoeken na erkenning na de uitzending -> ontdekt erkenning in God en in het kruis.

GR na verandering

Meer nabij: R1B, R2, R3, R5, R6

Afstand gelijk: R4

Meer afstand: R1A, R4, R6

Meer liefdevol: R1B, R2, R3, R5, R6
 Minder liefdevol: R4, R6

Verandering kan plaatsvinden tijdens of na uitzending

Tijdens uitzending: R1A, R2, R3, R4

Na uitzending: R1B, R4, R5, R6

1. Cluster: Context

Context jeugd

Gezin herkomst

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Samenstelling gezin	Gezin met twee kinderen. R1 en zus.		1: Gezin met vader en moeder, tweelingbroer en nog een broer.	1: Enigst kind, ouders uit elkaar gegaan, opgegroeid bij moeder.	1: Oudste van gezin met 3 kinderen.	1: Gezin met vier kinderen.	1: Gezin met drie kinderen. R6 is de jongste.

Gelovige en kerkelijke context in gezin van herkomst

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Kerkverlating	1: ouders verlaten kerk omdat kerk niet financieel helpt.						
Gelovige context thuis	1: Hervormd, gingen eerst wel naar de kerk, later niet meer (zie hierboven). Gezin deed daarna weinig religieus meer.		1: Hervormd, PKN.	1: niet kerkelijk. Vader katholieke wortels, moeder protestantse wortels.	1: Protestants gedoopt. Vader van huis uit gereformeerd. Verder niet echt kerkelijk.	1: Gezin was actief lid PKN.	1: Moeder: gereformeerde gemeente. 1: Vader: evangelischer, wat vrijzinniger. R6 is een mix van beide. Als R6 jong is gaat gezin over naar Gereformeerde Bond. Daar blijft hij hele leven.

Context/rol uitzending

Context uitzending

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Gezin			Partner kort voor uitzending	2: Vriendin, nog geen kinderen.	4: Half jaar getrouwd.	2: paar dagen voor uitzending getrouwd.	3: Had al verkering met toekomstige vrouw,

			leren kennen. Zorgt ook				afkomstig uit zelfde kerk. Voelde ook als houvast.
Geloof	1: Weet niet tot welke kerk hij behoort als hem gevraagd wordt die op zijn HePla te zetten.		1: stopt met geloven bij defensie, want geloven is raar. Niet meer bezig met geloof.	2: interesse, maar niet heel bewust op zoek naar geloof.	4: getrouwd met katholieke vrouw. Neigde rond uitzending naar katholieke Kerk.	2/3: in proces van overgang naar andere kerk. Voelde zich niet meer in PKN gemeente thuis.	2: Vlak voor diensttijd belijdenis om houvast te krijgen. Was belijdend lid van de gereformeerd e bond.

Rol uitzending

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
	1: Verpleegkundig e Spoedeisende hulp	7: inlichtingen	2: Watchkeeper: alle events in hoofdkwartier opschrijven en doorbrieven.	3: Vlieger cougar helikopter	3: Dokter en senior medical officer.	2: Trainer koerdische troepen.	2: Commandant aanvullingsplaa ts, dus klasse 3, brandstof. Konvooicomma ndant.

2. Cluster: Belangrijkste ervaringen uitzending

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op krijgsgeweld

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Zien leed en krijgsgeweld	2: Veel dood en pijn gezien 4,5: overhoop geschoten mensen 14: oorlog is alleen maar crap en troep		2: brieven van oorlogsgewel d. 5: getuige zijn van oorlogsgewel d op live schermen. Is indrukwekke nd. 6: kippenv el van zien gevecht op schermen. 7: overlijden van Nederlandse militair. 8: uittypen verwondinge n in detail. 10: spannend, bijna met verlof naar huis gaan, maar uitgesteld wegens aanval.	3: werd echt wel gevochten, mensen sneuvelden of raakten gewond. 9: Sneuvelen van mensen hoort bij het militair zijn en hoort ook bij het leven.		6: Ervaart gebrek aan liefde in mensen omdat ze al zo lang in oorlog leven.	

Hunkering naar geweld	5/6: geweld geeft een kick. Hoopt dat gewonden steeds erger eraan toe zijn. 6: verslaving aan geweld, rest is saai geworden.						
Ervaring menselijkheid		14: ook in oorlog kunnen goede mensen zijn					
Ondergaan krijgsgeweld			8: 76 raketten tijdens uitzending op kamp. 9: twee ground attacks 17: aangevallen worden door mensen die je er liever niet willen hebben. 18: Raket zien ontploffen op kamp.				5: Twee keer in mijnenveld terechtgekomen. 6: stress van mijnen en bermes. 6: bedreigd worden aan de poort. 10: bedreiging bij poort vlak voor verlof. 11/12: altijd alert zijn vanwege mijnengevaar.

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op het gevoel van betekenis te zijn

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Van betekenis zijn	5: iets goeds betekenen in de oorlog	9/10: iets kunnen betekenen voor anderen, kunnen helpen.	7: echt iets doen. 12: gevoel dat werk belangrijk is.	4: van waarde zijn als militair. Helpen, bijdragen. 5: Missie was waardevol, leuk en leerzaam.		3: Eer om mensen op te mogen leiden voor een groter doel. 4: Hele mooie missie om steentje aan bij te kunnen dragen. 8: Positieve ervaring: werk dat R5 en collega's doen is betekenisvol werk: neutraliseren en gebied weer opbouwen. 13: Ervaart militair zijn als roeping. R5 ervaart dat hij zichzelf inzet	

						voor doel dat bijdraagt aan wereldvrede.	
--	--	--	--	--	--	--	--

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op de andere omgeving/context

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Andere omgeving/context				2,3: Verhalen bijbel komen tot leven. Bijbelse plaatsen in het echt zien. 2: Natuur bij Basra, voorstelling kunnen maken van het paradijs. 5/6: Overweldigen de ervaring om landschap tussen Eufraat en Tigris te zien. 7: concreet worden van bijbelse plaatsen.	6: Corona in Nederland. Afstand van thuisfront leidt tot paniek. 7: Niet naar huis kunnen als familieleden ziek worden of doodgaan. 8: Zorgen over wat er in Nederland gebeurde wat betreft verspreiding van corona. 15: moet op afstand overdracht doen. 15: R4 vond het het ergste dat verpleegkundigen er nog zaten en hij niet meer. 21: Meer last van machteloosheid omdat R4 op uitzending was en in situatie zat waar hij niet uitkon.	4: Heel andere context, cultuur en denkwijze. Shockeffect: gebied waar gebrek aan liefde is. 6: Voelt zich geconfronteerd met nieuwe omgeving waar al zo lang oorlog is en ervaart daar weinig liefde. Krijg medelijden.	4: Voor uitzending al ervaring veel van huis te zijn. Leidt tot angst om vrouw te verliezen. 4/5/6: Vrouw achterlaten terwijl huis gebouwd wordt. Angst om ook in toekomst veel weg te zijn en vrouw te verliezen. 6/7: Heimwee naar huis hebben. 10: geen invloed hebben op thuisfront maakt machteloos.

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op een ervaring van contrast

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Contrastervaring	5: als wereld zo slecht is kan er geen God bestaan.					4: Gebied waar gebrek aan liefde is. Mensen stralen levensmoeheid uit. 6: Voelt zich geconfronteerd met nieuwe	Contrastervaring

						<p>omgeving waar al zo lang oorlog is.</p> <p>10: Na thuiskomst ervaart R5 verschil tussen Nederland en uitzendgebied. Dat doet hem beseffen dat er daar veel meer liefde nodig is. Versterkt nabijheid God en ervaart meer dat God liefde is.</p> <p>11: God komt terug om alles nieuw te maken. Juist in Irak is die vernieuwing nodig.</p> <p>12: Maar misschien ook wel net zo hard in Nederland vernieuwing nodig. Tijd is wat R5 betreft gekomen dat God alles nieuw mag maken.</p> <p>16: Corona: straf van God. God is boos op de wereld. Lijkt het einde van de wereld.</p> <p>18: Redenen straf, bijvoorbeeld klimaatverandering, omgang met vluchtelingen.</p>	
--	--	--	--	--	--	---	--

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op erkenning en waardering

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Waardering			11/12: lage waardering voor werk, voelde zich typgeit. Ondanks dat voelde het wel als			8/9: houding van cursisten: stank voor dank. Wordt fysiek aangevallen door cursist.	9/15: zolang R6 bij defensie werkt voelt Beoordeling Buitenland uitmuntend als een

			belangrijk werk.				erkenning. Maar zodra hij defensie verlaat heeft hij er niets meer aan en het werkt zelfs tegen hem bij het vaststellen van PTSS. 15: zoeken van erkenning. Voelt zich eenzaam. Zoekt erkenning voor wat hij allemaal heeft meegemaakt. 16: Maatschappij geeft geen erkenning. 18/19: zoekt naar erkenning, maar vindt erkenning alleen in God. Erkenning niet in mensen te vinden. 20: Geen erkenning van mensen alleen van God.
--	--	--	------------------	--	--	--	---

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op kameraadschap

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Kameraadschap			4: leuk om in internationaal team te werken, goed voor beheersing Engels. 11: kameraadschap, nieuwe vrienden 13: buddy	12: Van éénling naar lid van warme gemeenschap: kerk, familie, vrienden, kennissen. Is gestart op uitzending. Gemeenschap ervaren op uitzending onder militairen. En door Godservaring gemeenschap van Kerk gevonden.	11: gebrek aan internationale kameraadschap. Teruggeworpen op eigen mensen. 10: geholpen worden door CLSK die patiënten repatrieert. 12: isolatie 25: positieve gevoelens over directe collega's	8: Samen met andere landen zelfde doel: neutraliseren en gebied weer opbouwen.	

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op kameraadschap

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Kameraadschap			4: leuk om in internationaal team te werken, goed voor beheersing Engels. 11: kameraadschap, nieuwe vrienden. 12/13: Gevoel van weinig kameraadschap met Nederlanders. 13: buddy	12: Van éénling naar lid van warme gemeenschap: kerk, familie, vrienden, kennissen. Is gestart op uitzending. Gemeenschap ervaren op uitzending onder militairen. En door Godservaring gemeenschap van Kerk gevonden.	11: gebrek aan internationale kameraadschap. Teruggeworpen op eigen mensen. 10: geholpen worden door CLSK die patiënten repatrieert. 12: isolatie 25: positieve gevoelens over directe collega's	8: Samen met andere landen zelfde doel: neutraliseren en gebied weer opbouwen.	

Subcluster: Andere ervaringen

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Uitbraak pandemie					5: corona brak uit. Leidt tot bezorgdheid voor eigen mensen en thuisfront. Leidt tot paniek. 6: Afstand van thuisfront leidt tot paniek. 6: Omtrent corona onwetendheid en daardoor paniek. Angst: zorgsysteem ter plaatse kan dit niet aan. 7: Paniek, angst dat zorgsysteem het niet aankan en patiënten niet terug kunnen naar Nederland. 7/8: gevoel van		

					<p>machteloosheid. 8: handelen om controle terug te krijgen. 9: Angst dat corona op kamp komt. 9: Verdedigen Nederlands belang in internationaal verband. 9: Voelde als een vloedgolf die kwam. 9: Zekere opluchting dat het er was. 10: paniek om iemand uit het zorgsysteem ter plaatse te krijgen. 13: moet zichzelf repatriëren. 13: uitzending wordt als heftig ervaren. 22: Gevoel van isolatie, gevangen zijn.</p>		
Ethiek					<p>17: schuldgevoel omdat het niet gelukt is corona buiten de deur te houden.</p>	<p>3: Wil niet meegaan in discussie of hij militairen opleidde voor vrede of voor oorlog. 7: Ethisch dilemma: gevoel dat Koerden niet goed genoeg getraind zijn om ze deel te laten nemen aan de strijd. Ervaart dat niet als negatieve ervaring en heeft er na uitzending geen last van gehad.</p>	
Kerkdienst					<p>16: tijdens kerkdienst even aan thuis kunnen denken. Kaarsje</p>		<p>14: ging steevast naar kerkdienst, maar geen invloed op GR. Ging op</p>

					aansteken voor nichtje.		automatische piloot.
--	--	--	--	--	-------------------------	--	----------------------

3. Cluster: Ervaringen samenhangend met het zelf

Subcluster: Ervaringen die samenhangen met gevoelens van machteloosheid en controle

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Machteloosheid					<p>7/8: Gevoel van <u>machteloosheid</u> door als dokter niets te kunnen doen voor patiënten met corona. 18/21: Vooral zorg over corona-situatie in Nederland gaf gevoel van straf van God. Gaf extra gevoel van machteloosheid.</p> <p>23: gevoel dat je als dokter niet alles kunt en machteloos kan zijn.</p>		<p>5/6/8: Ervaart teveel verantwoordelijkheid op te jonge leeftijd. 6: ervaart, achteraf gezien, veel machteloosheid: mijnen, bedreigd worden aan de poort. Angst vrouw te verliezen. Stress ontstaat vanuit machteloosheid.</p> <p>7: machteloosheid mijnen. 8: Veel stress en verantwoordelijkheid tijdens uitzending. 10: teveel verantwoordelijkheid omdat luitenant niet goed functioneert. 10/11: geen invloed hebben op thuisfront maakt machteloos. Angst dat vrouw iets overkomt. 12: mijnengevaar geeft angst om dood te gaan. 10: Bedreiging bij poort vlak voor met verlof gaan.</p>

Controle					8: handelen om controle terug te krijgen. 9: zekere opluchting dat corona er was, kan er wat gedaan worden.		
----------	--	--	--	--	--	--	--

Subcluster: Ervaringen die samenhangen met kwetsbaarheid en sterfelijkheid

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Kwetsbaarheid/ Sterfelijkheid	14/15: Gevoel van onoverwinnelijkheid/onaantastbaar zijn.	16: Krijgen van kind zorgt voor minder gevoel van onoverwinnelijkheid. 16: door verandering van mensbeeld en gevoel iets te betekenen ook minder gevoel van onoverwinnelijkheid, meer zichzelf zijn.		12/13: Meer milieubewust zijn. Mens is te gast op aarde. Meer bewustzijn van eigen sterfelijkheid. Afkeer egoïsme en egocentrisch gedrag. 14: omdat je sterfelijk bent kun je maar beter sterven terwijl je iets goeds aan het doen bent.	22: Gevoel sterfelijk te zijn. 22: Gevoel kwetsbaar te zijn. 23: Gevoel van sterfelijkheid, maar geruststelling dat in handleiding nabestaande alles is opgeschreven. 23: Gevoel dat je als dokter niet alles kunt.		12: mijnengevaar geeft angst om dood te gaan.

Subcluster: Andere ervaringen met betrekking tot het zelf

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Militair zijn			7: In Afghanistan echt militair geworden.			13: Ervaart militair zijn als roeping. R5 ervaart dat hij zichzelf inzet voor doel dat bijdraagt aan wereldvrede.	13: Dilemma: militair blijven en veel weg zijn, of ander werk zoeken en thuis zijn.
Ethiek					17: schuldgevoel omdat het niet gelukt is corona buiten de deur te houden.	3: Wil niet meegaan in discussie of hij militairen opleidde voor vrede of voor oorlog. 7: Ethisch dilemma: gevoel dat Koerden niet goed genoeg getraind zijn	

						om ze deel te laten nemen aan de strijd. Ervaart dat niet als negatieve ervaring en heeft er na uitzending geen last van gehad.	
Persoonlijke ontwikkeling			19: ontwikkeling in taalvaardigheid	9/10: Andere militair pakt alles heel anders aan, is verrijkend. Leidt tot verandering in zelf: meer nadruk op proces ipv resultaat.			

Subcluster: Ervaren veranderingen in het zelf door de verandering van de GR

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Door verandering GR		11: Na aannemen Jezus wordt R1 weer zichzelf.		8: Probeert te lijken op God te lijken, zowel als Vader als als leidinggevend e.			20: Door verandering GR meer hoop en minder angst. Angst voor dood is weg. 22: Voelt zich minder machteloos en niet meer alleen: God is bij hem. 23: Minder bang, meer hoop.

4. Cluster: Belangrijkste ervaringen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld.

Subcluster: ervaringen van veranderde betekenis van relaties

	<u>R1B</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Krijgen kind/nichtje	7: krijgt kind tussen uitzendingen, zorgt voor deels terugkomen gevoel.				13: Geboren worden nichtje doet meer dan gedacht.		
Broer			4: op uitzending gaan vanwege beter kunnen				

			<p>begrijpen tweelingbroer.</p> <p>7: kan met broer ervaringen delen.</p> <p>19: band broer (in elk geval tijdelijk) beter</p>				
Groepsgevoel			<p>Gastvrij, voelt zich welkom, één van de groep (bonding).</p> <p>14: krijgt energie van muziek.</p> <p>14: verhalen over wonderen.</p> <p>14/15: tijdens kerkdienst gevoel weg te zijn uit oorlogsgebied.</p> <p>14: gevoel van bescherming door groep</p> <p>15: gekend worden, ook buiten kerkdienst om, door deelnemers kerkdienst.</p>	<p>12: Van éénling naar lid van warme gemeenschap: kerk, familie, vrienden, kennissen. Is gestart op uitzending. Gemeenschap ervaren op uitzending onder militairen. En door Godservaring gemeenschap van Kerk gevonden.</p>	<p>11: gebrek aan internationale kameraadschap.</p>		
Geaccepteerd worden			<p>17: Geaccepteerd worden zoals je bent.</p>				<p>20/21: Geen erkenning van mensen alleen van God.</p>
Betekenis relaties			<p>18: meer gaan beseffen wat mensen betekenen.</p> <p>19: teleurstelling in bepaalde vrienden.</p>	<p>11: Relaties meer gaan waarderen. Proces ipv resultaat.</p>	<p>25: positiever beeld militaire collega's.</p>		<p>25: Vertrouwen in mensen is weg. Vertrouwt nog maar heel weinig mensen.</p>
Afstand					<p>6: Corona in Nederland. Afstand van thuisfront leidt tot paniek.</p> <p>7: Niet naar huis kunnen als familieleden ziek worden of doodgaan.</p> <p>12: op afstand zijn bij zieke schoonmoed</p>		<p>4: Voor uitzending al ervaring veel van huis te zijn. Leidt tot angst om vrouw te verliezen.</p> <p>4/5/6: Vrouw achterlaten terwijl huis gebouwd wordt. Angst om ook in toekomst veel weg te</p>

					er en geboorte nichtje. 14: gevoel van isolatie en melaatse te zijn. 15: moet op afstand overdracht doen. 15: R4 vond het het ergste dat verpleegkund igen er nog zaten en hij niet meer. 22: Gevoel van isolatie, gevangen zijn.		zijn en vrouw te verliezen. 6/7: Heimwee naar huis hebben. 10: geen invloed hebben op thuisfront maakt machteloos.
--	--	--	--	--	--	--	---

Subcluster: ervaringen van veranderingen in het mensbeeld

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Negatief	13/14: slechtheid van de mens. Mensen worden gezien als afval.				24, 25: Mens is individualistis ch	5: Ramadan is schijnvertonin g.	
Positief		13/14: tweede uitzending mensen gezien waar veel meer liefde in zat. 14: ook in oorlog kunnen goede mensen zijn. 15/16: meer waarden en zien.		11: minder snel over anderen oordelen.	10: geholpen worden door CLSK die patiënten repatrieert. 23: Vertrouwen in collega's neemt toe. 25: positiever beeld militaire collega's.	5: Christenen kunnen een voorbeeld nemen aan moslims qua geloofsovertu iging. 8: Er zijn ook mensen die vooruit willen.	

Subcluster: ervaringen van veranderingen in het wereldbeeld

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
				12/13: Meer milieubewust zijn. Mens is te gast op aarde.		14: We hebben het in Nederland zoveel beter dan in andere landen. Maakt zich minder druk om dingen.	26: Wereld is te groot geworden. R6 weet te veel. Zou wereld liever kleinere naïeve wereld hebben.

						14: Missie bevestigde wat een rotzooi de wereld is.	
--	--	--	--	--	--	---	--

5. Cluster: Belangrijkste ervaringen die een rol spelen in de verandering van de GR

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op krijgsgeweld

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Leed	2: Zoveel leed er is geen God 5: als wereld zo slecht is kan er geen God bestaan.		17: bescherming van God. Hij is er echt. God als meer nabij ervaren. Engeltje.				

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op de andere omgeving/context

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Andere omgeving				2: Verhalen bijbel komen tot leven. Bijbelse plaatsen in het echt zien. 5/6/7: Overweldigen de ervaring om landschap tussen Eufraat en Tigris te zien. Geeft gevoel: dit is door God gemaakt.		18/21: Vooral zorg over corona-situatie in Nederland gaf gevoel van straf van God. Gaf extra gevoel van machteloosheid.	

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op kerkdienst en kerkgemeenschap

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Kerkdienst		2,3,8: thema kerkdienst was steeds antwoord op vraag waar R1 meer rondliep. 3: muziek hipper dan gedacht 3: vreugde, liefde, warmte, licht, blijdschap,	14: buddy is gelovig, neemt R2 mee naar kerkdienst. Nederlandse was saai. Amerikaanse kerkdienst was erg mooi. Gastvrij, voelt zich welkom, één van de		20: Kerken leeg, uitzending op tv met lege kerk in beeld. Gevoel: God is ook weg.		

		<p>3: rust.</p> <p>4: Ervaren van gemeenschap Kerk na uitzending.</p> <p>8: mensen van wie R1 het niet had verwacht.</p> <p>8: God roept door thema kerkdienst heen.</p> <p>12: God aanbidden en even niet met jezelf bezig zijn.</p> <p>Rust vinden in kerk.</p> <p>16: Gods roept door thema's kerkdienst.</p> <p>17: Thema's teveel toeval dat het geen toeval meer kan zijn.</p>	<p>groep (bonding).</p> <p>14: krijgt energie van muziek.</p> <p>14: verhalen over wonderen.</p> <p>14/15: tijdens kerkdienst gevoel weg te zijn uit oorlogsgebied .</p> <p>14: gevoel van bescherming door groep</p> <p>15: gekend worden, ook buiten kerkdienst om, door deelnemers kerkdienst.</p> <p>16: reden bezoek kerkdienst: verveling.</p> <p>Buddy was nieuwsgierig</p> <p>R2 is dat ook.</p>				
Kerkgemeenschap			<p>3: kerkelijk werker houdt contact tijdens uitzending, zorgt voor extra interesse in geloof.</p> <p>14: Amerikaanse kerkdienst: gastvrij, voelt zich welkom, één van de groep (bonding).</p> <p>14: gevoel van bescherming door groep</p> <p>15: gekend worden, ook buiten kerkdienst om, door deelnemers kerkdienst.</p> <p>16: contact houden met kerkelijk werker thuis.</p>				

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op een ervaring van contrast

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Contrastervaring	5: als wereld zo slecht is kan er geen God bestaan.				16: Corona: straf van God. God is boos op de wereld. Lijkt het einde van de wereld. 18: Redenen straf, bijvoorbeeld klimaatverandering, omgang met vluchtelingen.	10: Na thuiskomst ervaart R5 verschil tussen Nederland en uitzendinggebied. Dat doet hem beseffen dat er daar veel meer liefde nodig is. Versterkt nabijheid God en ervaart meer dat God liefde is. 11: God komt terug om alles nieuw te maken. Juist in Irak is die vernieuwing nodig. 12: Maar misschien ook wel net zo hard in Nederland vernieuwing nodig. Tijd is wat R5 betreft gekomen dat God alles nieuw mag maken.	

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op een ervaring van bevrijding

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Bevrijding		4: Zoeken naar oplossingen voor angst na uitzending. Vindt bevrijding in kerkdienst.					18/19: zoekt naar erkenning, maar vindt erkenning alleen in God. Erkenning niet in mensen te vinden. 20 jaar na uitzending. 20/21: Geen erkenning van mensen alleen van God. Erkenning zoeken in

							kruis: Jezus is voor je gestorven. Maakt andere erkenning overbodig.
--	--	--	--	--	--	--	--

Subcluster: Ervaringen die betrekking hebben op het geloof van het thuisfront

	<u>R1A</u>	<u>R1B</u>	<u>R2</u>	<u>R3</u>	<u>R4</u>	<u>R5</u>	<u>R6</u>
Geloof partner		12: vrouw bekeerde zich tijdens uitzending	3: Partner is gelovig, relatie zorgt dat R2 ook meer naar geloof gaat kijken en meegaat naar kerk, vlak voor uitzending.				
Contact met kerk			3: kerkelijk werker houdt contact tijdens uitzending, zorgt voor extra interesse in geloof. 16: contact houden met kerkelijk werker thuis.				

Bijlage 7: Empirisch onderzoek: belangrijkste ervaringen op uitzending, belangrijkste ervaringen met betrekking tot het zelf, anderen en de wereld.

1. Belangrijkste ervaringen op uitzending

In de interviews is expliciet gevraagd aan de militairen om eerst in brede zin te vertellen wat de belangrijkste ervaringen op uitzending zijn geweest, alvorens in te gaan op de verandering van de GR. Hieronder wordt ingegaan op de verschillende subclusters die daarbij een rol spelen. De respondenten is ook gevraagd naar hun positieve en negatieve ervaringen. Respondent 6 noemt als enige dat hij eigenlijk geen positieve ervaringen kan noemen over de uitzending: “Nee, ik heb geen positieve juichervaringen dat ik. Nee, het was voor mij hard werken. Zonder rust. Eén keer met verlof en dat was heel fijn maar het is ook weer niet goed” (Respondent 6). Respondent 6 heeft naar aanleiding van de uitzending en latere ervaringen PTSS ontwikkeld, wat mogelijk zijn terugkijken op de uitzending in dit opzicht beïnvloedt.

Hoewel de subclusters tussen het narratief samenhangen, en ook kunnen overlappen met de subclusters van ervaringen die samenhangen met veranderingen van de GR is worden deze afzonderlijk weergegeven. Een aantal respondenten vertelde gelijk over een verandering van de GR zonder eerst de uitzending in het brede perspectief weer te geven. Dit maakte het proces om aparte clusters voor de ervaringen op uitzending weer te geven, zonder daarbij de verandering van de GR te bespreken, ingewikkeld. In de beschrijving die nu volgt ligt ik de volgende zeven kernthema's uit: krijgsgeweld, van betekenis zijn, andere omgeving/context, contrastervaring, waardering en erkenning, kameraadschap, andere ervaringen.

1.1. Krijgsgeweld

Het ondergaan of getuige zijn van krijgsgeweld is een ervaring die op diverse wijzen door de respondenten wordt benoemd. Respondent 1A, verpleegkundige op de spoedeisende eerste hulp in Afghanistan beseft vanwege het aanschouwen van (de gevolgen van) krijgsgeweld dat oorlog liefdeloos en vuil is.

“Je maakt daar de shit van de wereld mee. Mensen die helemaal overhoop werden geschoten omdat ze anders dachten. Want overal waar oorlog is zit geen liefde [...] oorlog is gewoon vies en vuil. En [...] het afvoerputje van al dat vies en vuil kregen wij. Dus als iemand zichzelf had opgeblazen dan kregen wij daar alle troep bij. Mensen die overhoop waren, lichaamsdelen die weg waren gerukt” (respondent 1A).

Ook respondent 5 noemt het gebrek aan liefde in mensen, omdat ze al zo lang in oorlog leven.

Respondent 2 noemt het live zien van oorlogshandelingen op grote schermen (hij werkt in het hoofdkwartier) indrukwekkend. En hij beschrijft dat deze ervaringen op een gegeven moment normaal worden:

“We zaten naar live beelden te kijken. Dat was het meest indrukwekkend, want alles was gewoon te zien op schermen. [...] Toen was ik er net een maand, nou dat beeld vergeet ik nooit, want dan zag je, op de camera, alleen maar die apache’s vliegen en die gevechtsvliegtuigen en op een gegeven moment was het één groot vuurgevecht. En dan sta je daar, ik krijg nu nog kippenvel. [...] En de Amerikanen die worden helemaal geil daarvan. Die vonden dat mooi.”

S: Hmm en jij? Wat vond jij ervan?

R “Ja, ik had het druk! Ik was alleen maar aan het tikken!” (respondent 2).

Respondent 3 beschrijft ook het zien van krijgsgeweld, bijvoorbeeld het vervoer van gewonden en het sneuvelen van militairen. Voor hem is dit wel een negatieve ervaring, maar niet één die de kleur van de uitzending heeft bepaald: “Kijk er zijn echt wel mensen doodgegaan en dat soort dingen. Maar, euhm, die horen denk ik een beetje bij het vak van militair zijn.” respondent 3.

Naast het zien van krijgsgeweld wordt door twee respondenten het zelf ondergaan van krijgsgeweld genoemd. Respondent 2 noemt dat er tijdens zijn 6,5 maand durende uitzending 76 raketten op het kamp zijn gevallen en twee ground attacks, “dus twee keer echt mensen op het kamp gehad die verkleed waren als Afghan Police. [...] en begonnen ze om zich heen te schieten. Dus toen hebben we twee weken lang met scherfwerend gelopen” (respondent 2). Van de raketten landt er één op het dak van het hoofdkwartier:

“Daar hebben we hem horen vallen: ‘Plunk’. Dat was gelukkig een blindganger. [...] Maar dat zijn de allerspannendste momenten. [...] En dat je daar zit, nou ja ligt, scherfwerend aan, helpie op. ‘Hij valt hier!’, die Amerikanen hoor ik het nog gillen. ‘Hij ligt hier op het dak’. Ja dan sta je wel effe, geen kruisje te slaan, dat doen er wel een paar, maar dan sta je wel ff te denken van: ik heb een engeltje op mijn schouder gehad dat hij niet ontploft is” (respondent 2).

Respondent 6 beschrijft dat hij tot twee keer toe in een mijnenveld terecht komt. “Een aantal keer, of twee keer, ben ik in een mijnenveld terechtgekomen, ja. Dus niet tijdens het transport, maar wel tijdens een verkenning, op pad te zijn geweest” (respondent 6).

De confrontatie met krijgsgeweld heeft een verschillende uitwerking op de respondenten. Respondent 2 heeft het zo druk met zijn werk dat hij het krijgsgeweld al snel normaal begint te worden: “Als een raket geschoten werd [...] betekent dat je moest dekken op de grond. Op een gegeven moment, na de zoveelste keer, doe je dat niet meer, in het hoofdkwartier ook niet, want je moest [...] doorwerken” (respondent 2). Bij respondent 1A leidt het tot een hunkering naar geweld, gevoelloos en donker worden: “Alleen daar werd het overschaduwd door al het oorlogsgeweld, kwaad en op een gegeven moment kwam er een hunker naar geweld, naar dood, naar bloed” (respondent 1). Ook geeft dit hem het gevoel dat hij zelf onaantastbaar is (zie bijlage 7 §2.2).

Respondent 5 ervaart medelijden met de mensen bij wie hij ziet dat ze al zo lang onder krijgsgeweld lijden. En bij respondent 6 vormen de mijnen, samen met andersoortige ervaringen de oorzaak van stress, het gevoel sterfelijk te zijn en uiteindelijk van machteloosheid: “In Sarajevo zijn we ook, eigenlijk in een weg gereden waar allemaal mijnen lagen en dan denk je: hoe kom ik hieruit? Wat is nu wijsheid? Begrijp je wat ik bedoel? Dus de machteloosheid” (respondent 6). “R: Dat mijnenprobleem heeft best veel met me gedaan. [...] Gewoon het euh geen invloed hebben op situaties en dat je jezelf en je leven verliest. S: De angst om ineens dood te gaan. R: Ja” (respondent 6).

Het mensbeeld kan ook veranderen door de ervaringen met krijgsgeweld. Respondent 1A ziet de slechtheid van de mens: “Alles wat aan een oorlog zit: het leed, het verdriet, wat mensen elkaar kunnen aandoen. [...] Hoe slecht de mens was. De slechtheid van de mens, pijn, verdriet, alles” (respondent 1). Op de uitzending in Mali ervaart respondent 1B echter dat er ook in oorlog goedheid in de mens kan zitten: “Daar zat veel meer liefde in. Die mensen ook. [...] Heel warm waren ze. En dat was fijn. Want dan merkte je gewoon een hele andere kant van hoe een oorlog

ook kon zijn” (respondent 1). De Afghanen die tijdens de uitzending van respondent 1A binnenkomen op de Spoedeisende Eerste Hulp werden ervaren als afval, maar voor respondent 1B waren de mensen in Mali “geen afval, het waren mensen” (respondent 1). Deze ervaringen beïnvloeden ook het zelfbeeld van respondent 1B: het neutraliseert zijn gevoel van onaantastbaarheid en helpt hem om meer zichzelf te zijn (zie bijlage 7 §2.2 en 3.2).

1.2. Van betekenis zijn

Een ervaring die door respondenten 1A, 1B, 2, 3, 5 genoemd wordt is het van betekenis zijn als militair op uitzending. Het werk op uitzending wordt in deze gevallen als iets betekenisvols ervaren. Respondent 1A: “Ik ben in elk geval blij dat ik iets goeds heb kunnen betekenen in al dat kwaad” (respondent 1). Respondent 1B: “Dus we konden heel veel betekenen voor die mensen, en dan konden we een luisterend oor bieden. Dat was heel fijn” (respondent 1) Respondent 5 noemt het een eer om “mensen daar te trainen en op te leiden voor een groter doel” (respondent 5). Hij “vond het een hele mooie missie en ook een hele waardige missie om daar mijn steentje aan bij te kunnen dragen” (respondent 5). Hij ervaart het militair zijn als een roeping. En op uitzending kon hij dit verwerkelijken: “Ja, absoluut, ja. Juist dat het heel veel raakvlakken heeft met mij als gelovige: jezelf inzetten voor een doel wat bijdraagt aan wereldvrede. Dat dat juist een heel mooi één-tweetje is, als christen bij een militaire club, ja” (respondent 5).

Voor respondent 2 betekende de uitzending naar Afghanistan dat hij daar echt iets heeft gedaan waarvoor hij militair is geworden. Wel ervoer hij de uitzending als erg druk. “Je bent alleen maar bezig, bezig bezig” (respondent 2). “Maar wat vond ik van de missie, ja. Druk. [...] shifts van 16 uur” (respondent 2). Ook tijdens ervaringen van krijgsgeweld moest hij doorwerken om verslagen uit te werken voor het hoofdkwartier, zoals in bijlage 7 §1.1 beschreven staat. Respondenten noemen deze ervaring ook expliciet als positieve ervaring op uitzending (respondenten 1A, 1B, 3, 5). Een uitzending kan de militair geven zichzelf te kunnen ontplooiën en verwerkelijken en geeft een deel van de respondenten het gevoel dat hun militair zijn betekenis heeft en ertoe doet. Voor

respondent 1B is het een belangrijke ervaring om van betekenis te zijn, omdat het zijn gevoel van onaantastbaarheid neutraliseert en hij er meer zichzelf door wordt (zie bijlage 7 §2.2).

1.3. Andere omgeving/context

Het feit dat de uitzending plaatsvindt in een ander land en andere cultuur, en dikwijls ook nog ver van huis, levert militairen pluriforme ervaringen op. Respondent 3 ervaart de andere context als verrijkend: “de stoffige verhalen die gewoon zwart op wit in een boekje stonden, wat dan in dit geval de Bijbel was, kwamen daar gewoon tot leven” (respondent 3). Het met de helikopter vliegen over het landschap in Irak vormde voor hem een soort paradijselijke ervaring:

“Van het ene moment zat je in de woestijn en het volgende moment zat je in zo’n vlakte, die delta waar de Eufraat en de Tigris in uitstromen, met alleen maar natuur, niets van mensen: geen gebouwen of flats op de achtergrond. Alleen maar oneindige vlaktes: grasland, water, vogels [...]. Ja je hebt natuurlijk fantastisch uitzicht. En dat was voor mij ook wel het moment zo van: ja dit is niet met mensenhanden gemaakt. Dit is ... ja ... het was gewoon een goddelijk uitzicht zeg maar” (respondent 3).

Voor respondent 5 geeft een uitzending in hetzelfde Irak een andere ervaring:

“Je krijgt eerst een shockeffect. Je komt daar in een gebied waar voor mijn gevoel echt een gebrek aan liefde is. Het is een land wat al jaren, misschien wel honderden jaren getergd wordt door oorlog en geweld. En dat heeft zo’n invloed op de mensen daar: een soort van levensmoeheid stralen ze uit” (respondent 5).

“En ik zag bij heel veel mensen daar, en dan heb ik het over de cursisten in opleiding, de Koerden, dat er gewoon heel veel, ja, verdriet, gebrek aan liefde is. Ik kan het niet anders verwoorden” (respondent 5).

Deze ervaring wekt in hem medelijden op met de mensen daar, zoals ook in bijlage 7 §1.1 beschreven is.

De andere context waarin men zich bevindt, met name de (fysieke) afstand tot de eigen context, geven respondent 4 en 6 negatieve ervaringen. Respondent 4 beschrijft hoe de uitbraak van corona in Nederland ook bij de militairen in het uitzendgebied tot paniek leidt: “Toen in Nederland de ziekenhuizen steeds voller en voller werden en de paniek toesloeg, toen sloeg dat ook in [uitzendgebied] toe” (respondent 4). Bij respondent 4 wordt de paniek erger als er ook Nederlandse militairen en hijzelf corona krijgen:

“Ja ik heb nu één patiënt of twee, maar als ik er straks, ik had al vrij snel rond de dertig besmettingen, als die straks allemaal naar de IC moeten, dat gaat niet lukken, dan hebben we een probleem. [...] Ik krijg straks patiënten die zo ziek zijn, dat ik ze niet kan behandelen en ik kan ze ook niet weggrijpen. [...] En ik kreeg zelf corona, dus toen ik ook dacht van: kak, ik heb geen zin om zelf ook op de IC te belanden hier in dit land” (respondent 4).

Het feit dat respondent 4 door de coronasituatie niet naar huis kon, mocht er in Nederland iemand ziek worden, gaf hem ook zorgen: “Als ze doodgaan, ik kom niet meer thuis”

(respondent 4). Als dokter heeft hij ook zorgen over medische benodigdheden: “Ik heb hier geen spullen en we hebben in Nederland misschien spullen, maar we kunnen er eigenlijk niet komen, in ieder geval niet 1,2,3” (respondent 4). Het moment dat alle coronapatiënten in drie vluchten gerepatriëerd worden betekent voor respondent 4 dat hij zichzelf moet repatriëren. Het in coronatijd op afstand zijn was een bijzondere ervaring maar ook het plotselinge thuiskomen is dat: “Ik weet nu hoe bizar dat is: ineens sta je thuis” (respondent 4). Nu was er ook afstand, maar dan juist met de mensen die hij op uitzending achterliet: “Ja, dat vond ik denk ik het ergste [...] dat mijn verpleegkundige collega’s daar nog zaten” (respondent 4).

Voor respondent 6 is de afstand tot het thuisfront ook ingewikkeld. Voor zijn uitzending was hij al erg veel van huis. En met de uitzending erbij is hij voor zijn gevoel te veel van huis. “De grootste angst, en dat is ook wel later gebleken, de grootste angst die ik had is daardoor ook mijn vrouw te verliezen. Dus dat ankertje dat ik zo had was ik bijna bang om weer te verliezen” (respondent 6).

Dit leidt bij zowel respondent 4 als 6 tot het gevoel van machteloosheid. Respondent 4: “Een heel onmachtig gevoel. Dat gevoel. Dus ik heb me zeker een tijdje machteloos gevoeld”

(respondent 4). “S: Wat betekende dat voor jou als persoon en ook als arts? R: Nou ja, dat je je machteloos voelt” (respondent 4). Juist de afstand maakte de machteloosheid groter: “Als ik toen hier had gezeten had ik denk ik daar minder last van gehad. Ik zat daar in een situatie waar ik niet uitkon. Ik zat daar tussen de patiënten 24/7” (respondent 4). Respondent 6 omschrijft het als volgt: “De angst je vrouw te verliezen: machteloosheid” (respondent 6). Deze machteloosheid

richting het thuisfront is voor hem één van de negatiefste ervaringen op uitzending: “Nu ken ik het woord machteloosheid [...], dat je geen invloed hebt op het thuisfront, wat daar gebeurt. Dat vind ik een negatieve ervaring” (respondent 6).

Naast deze ervaringen die een gevoel van machteloosheid oproepen zijn er ook ervaringen die door het niet fysiek thuis kunnen zijn, bewuster beleefd worden. Respondent 4 gaat op uitzending terwijl de verwachting is dat zijn schoonmoeder snel zal overlijden: “Dat gaf mij toen heel veel zorgen, die [zijn echtgenote] was daar heel druk mee bezig” (respondent 4). En respondent 4 wordt oom terwijl hij op uitzending is: “Als ze geboren wordt wanneer ik weg ben, dan zie ik haar drie maanden niet. En toen het er eenmaal was... Het is toch wel heel bijzonder, zo'n nieuw leven” (respondent 4).

1.4. Contrastervaring

Ervaringen van verschillende respondenten zijn als cluster onder contrastervaring te scharen.

Deze ervaring kan zowel op uitzending als bij thuiskomst plaatsvinden. Voor respondent 1A is dit de confrontatie met de gevolgen van krijgsgeweld op de Spoedeisende Eerste Hulp, zoals in bijlage 7 §1.1 ook is beschreven: “Dat euhm op een gegeven moment zit je zo in die euhm in dat oorlog, dat is het eigenlijk, dat je denkt van: daar kan geen licht in zitten” (respondent 1A). Ook de paniek aan het begin van de coronapandemie is in zekere zin een contrastervaring voor respondent 4. Hij omschrijft het gevoel als apocalyptisch en een soort gevoel van een beslissend moment in de wereldgeschiedenis: “bijna van: dit is het einde van de wereld. Dit was het, daar gaan, we hier komen we niet meer uit” (respondent 4). En: “Het onwetende gevoel van: waar gaan we nu naartoe. Het unheimliche gevoel van, misschien wel wat je zegt: *the end of the world as we know it*” (respondent 4).

Het meest duidelijk komt de contrastervaring naar voren bij respondent 5. Hier vindt deze niet plaats op uitzending, maar vooral, terug weer in Nederland. Hij beschrijft het zien van de door oorlog geteisterde Koerden als een shock, een contrastervaring dus (zie 4.1.1.), maar bij thuiskomst is het contrast het grootst:

“Maar het besef kwam pas thuis. Op het moment dat je terug wordt geworpen in jouw eigen sociale omgeving, dan komt het besef van: wat heb ik een gemak in mijn leven, wat heb ik veel veiligheid, gezondheid, vrede, luxe, weelde, noem maar op, wat daar gewoon, waar daar een gebrek aan is. En dan ga je ook jezelf vragen stellen van: is het eerlijk. En dat blijft dan toch wel aan je knagen van, euh, een gevoel van oneerlijkheid” (respondent 5).

Voor hem heeft dit consequenties voor de moraal: “wees tevreden mensen. Wees alsjeblieft tevreden met wat we hier hebben” (respondent 5). Hij relativeert er zelf meer problemen door: “En dat geeft me veel meer gemoedsrust” (respondent 5).

1.5. Waardering en erkenning

De respondenten (respondenten 2, 5, 6) die over waardering en erkenning praten spreken over het gemis daarvan. Voor respondent 2 is het gebrek aan waardering de belangrijkste negatieve ervaring op uitzending, meer dan het ondergaan van krijgsgeweld zoals in 4.1.1. beschreven is:

“S: Wat waren dan [...] de meest negatieve ervaringen? R: Nou ja, komt ie weer hè, hoe zeg je dat, waardering voor je werk. [...] Je was echt een typeit. [...] Ik was daar korporaal, je was daar de laagste in rang. Je moest zorgen dat het hoofdkwartier schoon was, je moest al die events tikken en koffie zetten en verder moest je je mond houden. Dat was je ding. Maar goed wel het belangrijkste vond ik!” (respondent 2).

Respondent 5 noemt het gebrek aan waardering door Koerdische cursisten zijn meest negatieve ervaring op uitzending:

“Ik verhefte mijn stem een beetje en ik probeerde die jongens aan te moedigen en dat [...] schoot bij één in het verkeerde keelgat, waardoor ik kort daarna een knietje in mijn kruis kreeg. [...] Toen stond ik wel even perplex. Ik dacht: wow, ik word gewoon fysiek word ik hier aangevallen, terwijl ik de beste bedoelingen voor jou heb. Ik kom uit Nederland om jou beter te maken. [...] En nu word ik hier voor gestraft. Dat was toch wel even, dat was mijn slechtste ervaring op missie” (respondent 5).

Respondent 6 ontvangt voor zijn uitzending een ‘Beoordeling buitenland uitmuntend’. Bij defensie voelt dit nog wel als een stuk erkenning. Maar daarna niet meer: “Maar goed ik heb een beoordeling, daar heb je buiten de dienst helemaal niets aan” (respondent 6). Na zijn uitzending zoekt respondent 6 erkenning: “Erkenning voor waarom ik angstig ben, erkenning voor wat ik allemaal heb meegemaakt. [...] mensen buiten defensie snappen niets van wat je hebt gezien. [...]

En ik wilde erkenning. [...] Ik heb het voor de Nederlandse maatschappij gedaan, maar je krijgt het niet direct van de mensen van de maatschappij terug” (respondent 6).

Het gebrek aan waardering of erkenning wordt niet expliciet benoemd als van invloed zijnde op de zelfwaardering van de respondenten, maar er wordt wel genoemd dat het invloed heeft op de relaties met anderen. Respondent 6 ervaart dat je van mensen nooit erkenning zult krijgen: “dit ging om erkenning voor het leed, voor de pijn, voor heel veel dingen. En die krijg je niet van mensen” (respondent 6). Vertrouwen in mensen is hierdoor ook afgebrokkeld: “Mijn vertrouwen is weg, mijn vertrouwen in heel veel mensen is weg” (respondent 6).

1.6. Kameraadschap

Kameraadschap of het gebrek daaraan worden genoemd door respondenten 2, 3, 4.

Respondenten 2 en 4 ervaren zowel kameraadschap, als tegelijkertijd ook het gebrek aan kameraadschap. Voor respondent 2 is het werk met een internationaal team erg leuk en hij benoemt dit als een positieve ervaring op uitzending: “Kameraadschap, nieuwe vrienden, vooral buitenlanders kon ik het goed mee vinden” (respondent 2). Kameraadschap met Nederlanders valt juist tegen. Voor respondent 4 is het juist andersom. Tijdens de corona uitbraak in het uitzendgebied is er juist minder internationale kameraadschap: “Maar ja, zeker, je merkt ook zeker in zo’n internationale context als dan zoiets gebeurt, dat mensen naar binnen kruipen naar hun eigen veilige nationaliteit. S: Dus je was best alleen, zeg maar. R: Ja zo voelde het wel” (respondent 4). Hij heeft juist kameraadschap ervaren met Nederlanders: “Toen begon de hulp wel in gang te komen, ook van de Luchtmacht met name ook [...]. Dat heb ik ook wel als een hele mooie ervaring gezien: hoe mensen je gaan helpen.” Hij geeft ook aan dat zijn “beeld van de collega’s, militaire collega’s positief is verbeterd” (respondent 4).

Respondent 3 noemt kameraadschap als positieve ervaring:

“Dan begon ik alleen in de woestijn en eindig ik nu in een warme gemeenschap. Ik denk dat dat wel euh, dat is natuurlijk waar ik vandaan kom. Enigst kind, vooral door mijn moeder opgevoed. Dus het draaide vooral om, om mij als persoon. En ik voel me meer, euh, lid van een gemeenschap. [...] Want je bent natuurlijk, altijd als je als militair op uitzending gaat, ga je met een

groep. Die banden zijn net iets sterker dan die je met je collega's hebt bij de ING om maar zo te zeggen. Dus daar zit echt wel een verschil in" (respondent 3).

Respondent 3 noemt in reflectie hierop dat er door die uitzending een proces op gang is gekomen: "dat ik eerst onbewust en later bewust, relaties meer ben gaan waarderen" (respondent 3). Collega's op uitzending kunnen dus zowel een positieve als een negatieve ervaring zijn. In het narratief van de uitzending geven de respondenten kameraadschap geen grote rol. Wel wordt het heel nadrukkelijk als positieve of negatieve ervaring genoemd.

1.7. Andere ervaringen

Er zijn ook ervaringen die genoemd worden, maar die zo weinig voorkomen, of zo'n bijrol lijken te spelen dat ze lastig onder zijn te brengen.

Respondent 5 noemt twee morele ervaringen: de vraag of hij er oorlog komt brengen of vrede, maar die vraag is voor hem niet relevant, hij wil zich daar niet druk om maken. En de vraag of de Koerden die hij opleidt wel klaar zijn voor de oorlog:

"ik gaf later advies aan de lui waar we ze aan af moesten leveren en ik zei van: die jongens zijn, misschien 50% van hen is nu gereed, hè die zijn bekwaam, startbekwaam om iets te kunnen en de rest is nog niet gereed om überhaupt het strijdtoneel te betreden. Dus, maar er werd niets mee gedaan. [...] Nou dan ga je echt, dat vond ik echt een ethisch dilemma. Ik dacht echt van: hoe kan ik nu straks een certificaat aan die jongens uitreiken, van hé jongen, je hebt je cursus gehaald, je bent geslaagd, terwijl je diep van binnen weet dat ze er niet klaar voor zijn. Nou dat is een dilemma van een omvang, daar voelde ik me zeer onprettig bij. [...] ik heb er niet last van gehad, nog niet, maar het voelde niet goed" (respondent 5).

Respondent 5 omschrijft duidelijk een ethisch dilemma, geeft aan dat hij dat op dat moment lastig vond, maar tegelijkertijd dat hij er niet heel veel last van heeft gehad. Hij noemt het ook niet als hem gevraagd wordt naar de meest negatieve ervaringen op uitzending.

De kerkdienst op uitzending kan een rol spelen bij de verandering bij de GR (zie 4.1.3), maar hoeft dat hoeft niet altijd. Voor respondent 4 was de kerkdienst een moment om even aan thuis te denken: "dat je, aan je vrouw denken, aan je schoonmoeder. Ik heb nog een kaarsje aangestoken voor mijn nieuwe nichtje, zeg maar" (respondent 4). Respondent 6 gaat op

uitzending ook naar de kerkdienst, maar vooral uit gewoonte: “In principe gingen we gewoon iedere keer naar de dienst [...] dus dat was een automatische piloot” (respondent 6).

2. Belangrijkste ervaringen op uitzending met betrekking tot het zelf

De respondenten beschrijven ervaringen die te maken hebben met wie ze zelf zijn en die invloed hebben op het zelf. De belangrijkste thema's die naar voren kwamen zijn: machteloosheid en controle, (on)kwetsbaarheid en (on)sterfelijkheid en andere ervaringen met betrekking tot het zelf. Tot slot worden de ervaringen besproken van een GR die na de verandering het zelf beïnvloedt.

2.1. Machteloosheid en controle

Voor respondenten 4 en 6 is machteloosheid een genoemde ervaring op uitzending. Voor respondent 6 is machteloosheid het overkoepelende begrip voor de negatieve ervaringen op uitzending. De machteloosheid hangt hier samen met stress die hij ervaart omdat hij geen controle heeft over de dingen en angst heeft om mensen kwijt te raken (zijn vrouw, collega's die onder zijn verantwoordelijkheid vallen, zijn eigen leven):

“Eén ongeval is voor mijn neus gebeurd als wachtcommandant. Dreigingen aan de poort heb ik meegemaakt en dat is gewoon in combinatie met de angst thuis te verliezen. Het vele weg zijn, het stukje heimwee naar huis willen hebben, de stress die daardoor ontstaat, de stress van de mijnen, de berm, noem maar op, de verantwoordelijkheid die je als jonge sergeant hebt tijdens rotaties in een bus vol met mensen [...] En als je in een mijnenveld staat heb je het gevoel van machteloosheid. Als je bedreigd wordt aan de poort dan heb je het woord machteloosheid. [...] De angst je vrouw te verliezen: machteloosheid” (respondent 6).

Bij respondent 4 komt de machteloosheid eveneens door meerdere factoren. Hij ervaart machteloosheid omdat hij bang is dat hij, als arts, corona-patiënten niet kan helpen: “Dat gevoel van, ik kan mijn patiënten niet... Ik krijg straks patiënten die zo ziek zijn, dat ik ze niet kan behandelen en ik kan ze ook niet wegstrijken. [...] Dus ik heb me zeker een tijdje machteloos gevoeld” (respondent 4). En hij ervaart machteloosheid naar het thuisfront in Nederland toe, waar corona ook in alle hevigheid losbarst, omdat hij op afstand is en niets kan doen. Ook bij

respondent 4 hangt deze machteloosheid samen met angst, maar meer nog met paniek als corona in Nederland en in het kamp op uitzending om zich heen grijpt:

“Dat ook de paniek toesloeg van: [...] als ik er straks, ik had al vrij snel rond de dertig besmettingen, als die straks allemaal naar de IC moeten, dat gaat niet lukken, dan hebben we een probleem” [...] “dagen voordat ik de eerste patiënt kreeg, toen was het gevoel heel erg van: als we maar niet op het kamp corona krijgen, want dan zijn we echt *fucked* zeg maar. Dan hebben we echt een probleem” [...] “toen ineens was het: oh shit, dat is echt heel erg, dus dat ging echt van heel laag naar heel hoog: de stress, de zorgen erover” (respondent 4).

Ook bij respondent 4 gaat het dus om een machteloosheid voortkomend uit angst dat de mensen die aan zijn zorg zijn toevertrouwd iets overkomt. En evenals bij respondent 6 is de machteloosheid ook voortkomend uit het feit dat er zoveel afstand is met Nederland.

Waar bij respondent 6 machteloosheid uiteindelijk het kernwoord vormt van de uitzending en hij erkenning mist daarvoor gaat respondent 4 juist handelen om weer controle te krijgen over de situatie: “Mja, angstig, misschien wel, maar niet lang. En je gaat ook zo mee, je gaat wel dingen doen, je moet dingen gaan doen. [...] Dus je blijft zeg maar vechten om te zorgen: hoe gaan we dit nu oplossen” (respondent 4).

2.2. (on)Kwetsbaarheid en (on)sterfelijkheid

Meerdere respondenten (1B, 3, 4, 6) zijn zich meer bewust van hun eigen kwetsbaarheid en/of sterfelijkheid door ervaringen op uitzending. Respondenten 1A voelt zich juist onsterfelijker.

Hieronder zullen eerst de ervaringen van meer bewust zijn van eigen kwetsbaarheid en/of sterfelijkheid worden beschreven en daarna de ervaring van onkwetsbaarheid en onsterfelijkheid.

Respondent 3 is zich door militairen die omkomen meer bewust geworden van zijn sterfelijkheid.

Maar dit is iets goeds volgens hem: “het is heel belangrijk om te beseffen dat we allemaal sterfelijk zijn en hier slechts tijdelijk zijn” (respondent 3). En verderop in het interview: “Kijk, natuurlijk ben je wat meer bevestigd in het idee dat je hier slechts tijdelijk bent en dat je het moet doorgeven” (respondent 3). Als respondent 4 als dokter zelf ook corona krijgt en dus dokter en tegelijkertijd patiënt wordt, maakt hem dat ervan bewust kwetsbaar en sterfelijk te zijn: “ik was zelf toen 33, dat de berichten kwamen van de eerste dertigers die de IC opgerold werden. En ik

dacht van: kut. Ik heb nooit gedacht dat ik dood zou gaan, maar ik dacht wel: ik kan blijkbaar wel dood” (respondent 4). Ook wordt hij meer bewust van zijn kwetsbaarheid, samenhangend met de hierboven beschreven machteloosheid: “Je kwetsbaarheid. Je kunt dus niet alles en als dokter voel je je machteloos. En je weet niet alle antwoorden, terwijl iedereen naar jou kijkt als alwetende over het corona” (respondent 4).

Voor respondenten 3 en 4 leidt het gevoel van kwetsbaarheid en sterfelijkheid niet tot grote paniek. Voor respondent 3 heeft het besef van sterfelijkheid morele implicaties. Het roept in hem een grotere drang op om het goede te doen: “Uiteindelijk gaan we allemaal een keer dood. En kan je maar beter zijn waar terwijl je iets goeds aan het doen bent voor je medemens dan dat je thuis over de stofzuigerslang struikelt” (respondent 3). Hij heeft een groter bewustzijn voor de impact die zijn leven heeft op het klimaat: “Je bent sterfelijk, dus de aarde is niet van jou. Het is niet iets om nu te pakken” (respondent 3). Respondent 4 vind het een geruststelling dat hij de handleiding nabestaanden al heeft ingevuld: “dat ik het een heel erg rustgevend idee vond van: okee, alles wat ik op heb willen schrijven, inclusief brieven, heb ik gedaan” (respondent 4). En het vergroot zijn vertrouwen in zijn militaire collega’s: “Ik heb altijd wel heel veel vertrouwen gehad in mijn directe collega’s. Nee daar heb ik geen zorgen over gehad” (respondent 4). Bij respondent 6 leidt het gevoel van sterfelijkheid tot angst: “Dat mijnenprobleem heeft best wel veel met me gedaan. [...] Gewoon het euh geen invloed hebben op situaties en dat je jezelf en je leven verliest” (respondent 6).

Voor respondent 1A is er juist de ervaring van onsterfelijkheid. Hij hunkert, na het zien van zoveel oorlogsleed (zie 4.1.1.), steeds meer naar geweld. Het feit dat hij deze dingen heeft meegemaakt geeft hem een soort gevoel van onaantastbaarheid:

“Ja, in Afghanistan was het meer onoverwinnelijk. S: Zo voelde je je toen. R: Ja, goddelijk, om effe, je voelde je echt euhm, je was militair, Afghanistan, stoer, dingen meegemaakt. Zo voelde ik me ook als ik thuiskwam. Ik voelde me meer. [...] Maar je voelt je heel erg ontastbaar. [...] Ik stond boven iedereen, want ik ben net terug uit Afghanistan, ik heb de oorlog meegemaakt” (respondent 1).

Tijdens zijn volgende uitzending in Mali normaliseert dit gevoel, als gevolg van het krijgen van een kind tussen de uitzendingen in, door de menselijke relaties en door het gevoel iets te kunnen betekenen in het uitzendgebied:

“In Mali kregen wij heel veel macht, als blanke. Je bent blank, je kunt autorijden, je hebt een wapen en je bent militair, dus uit origine krijg je al meteen veel macht vanaf de bevolking. [...] Ze kijken altijd naar je op. [...] dan is het de keuze of daar misbruik van te maken, of daar gebruik van te maken. [...] En toen hebben we die macht zo neergezet dat wij ons gingen verlagen naar hun niveau van de mensen. Dus laten zien: wij zijn niet bóven jullie, we zijn hier vóór jullie. [...] Het is niet dat ik me anders ging voelen, maar het neutraliseerde. Dus het onoverwinnelijke, onaantastbare, ook omdat ik een kleine had gekregen werd dat neutraler. Ik werd gewoon [noemt zijn naam], zullen we maar zeggen, althans in het beeld naar mezelf toe. Niet erboven, niet beneden, niet minderwaardig, nee ik kon echt iets betekenen en dat was wel heel fijn” (respondent 1).

De ervaring van sterfelijkheid en kwetsbaarheid heeft bij de respondenten zowel verschillende oorzaken (het zien van anderen die sterfelijk zijn, maar ook de dreiging van je eigen dood) als verschillende uitwerkingen. De ervaring kan zowel als positief ervaren worden, maar kan ook leiden tot angst en samenhangen met machteloosheid.

2.3. Andere ervaringen met betrekking tot het zelf

Naast de hierboven genoemde ervaringen zijn er nog andere ervaringen die met betrekking tot het zelf naar voren komen, maar minder nadrukkelijk. Respondent 2 schrijft dat hij, ten opzichte van de marine-uitzendingen die als minder heftig worden ervaren, het gevoel heeft dat hij in Afghanistan echt veteraan geworden is: “daar heb ik echt iets gedaan. Misschien is het niet allemaal mooi om te vertellen, maar daar heb je wel iets gedaan waarvoor je militair bent” (respondent 2). Voor respondent 5 is zich inzetten voor de maatschappij, concreet als militair een roeping. “S: Dus die inzet voor een maatschappelijk doel. Heb je het idee dat je dat daar dan ook kon verwezenlijken dan? Die roeping als het ware? R: Ja, absoluut, ja” (respondent 5).

Respondent 5 spreekt van een moreel dilemma, zoals beschreven in bijlage 7 §1.7. Respondent 4 beschrijft niet echt een morele ervaring maar wel dat hij, als arts, een zeker schuldgevoel had dat hij corona niet buiten de deur kon houden:

“Nou ik heb me wel in het begin schuldig gevoeld dat het ons overkwam, dus binnen ons detachement. Ik was de dokter en ik moet ervoor zorgen dat er geen corona komt. En in het begin heb ik wel echt gedacht: kut dit is mijn schuld, ik heb het niet buiten kunnen houden. En later, ik het wel later kunnen relativeren van ja, dit was gewoon niet tegen te houden” (respondent 4).

Zoals in 4.1.7. is beschreven ervaart respondent 3 een verandering in het zelf doordat hij andere militairen ziet die minder resultaatgericht zijn dan hijzelf. Dit zorgt er bij hem voor dat hij meer oog gaat krijgen voor het proces (zie ook bijlage 7 §3.1).

2.4. Veranderingen in het zelf door de verandering van de GR

Door veranderingen in de GR, die in 4.4 besproken worden, zijn er ook veranderingen in het zelfbeeld van een aantal respondenten, die in deze paragraaf besproken worden. Respondent 1B ervaart dat hij meer zichzelf wordt nadat hij Jezus aanneemt: “Toen hebben we gebeden en toen heb ik Jezus aangenomen. En toen voelde ik me voor het eerst in dat jaar, voelde ik me mezelf weer” (respondent 1). Respondent 3 beschrijft dat God voor hem een voorbeeld is geworden van hoe hij wil zijn als vader en leidinggevende: “En dat is ook een beetje de persoon die ik zelf probeer te zijn, hè. [...] Ja in mijn werk en als vader thuis” (respondent 3). Bij respondent 6 leidt de verandering in de GR tot minder angst en minder machteloosheid: “Ik voel me minder machteloos, want ik heb wel een sterker wapen” (respondent 6). En: “maar ja, ik ben minder bang. In de zin van: ik heb meer de hoop” (respondent 6). Respondent 4 ervaart tenslotte dat hij minder vertrouwen heeft dat alles goedkomt, een soort grondvertrouwen dat hij vroeger wel had: “Maar toch voelt het minder dat dat komt omdat God je beschermt. Minder steun, dat je je meer zorgen maakt over zaken waarin je vroeger wel vertrouwen had dat het goed zou komen, dat je kon bidden dat het goed zou komen” (respondent 4). Deze respondenten hebben gemeen dat deze verandering in het zelf pas na de uitzending plaatsvindt, maar een verandering van de GR lijkt bij een aantal respondenten tot gevolg te hebben dat er in het zelf ook een verandering plaatsvindt.

3 Belangrijkste ervaren veranderingen in de relatie van het zelf met anderen en de wereld.

3.1. Betekenis van relaties

Door een uitzending is een aantal respondenten bepaalde relaties anders gaan waarderen. Voor respondent 2 is dit een dubbel proces. Aan de ene kant ten positieve, zo wordt voor hem duidelijker wat mensen voor hem betekenen: “daar kom je er ook wel achter wat je mist, wat mensen voor je betekenen” (respondent 2). Ook is de relatie met zijn tweelingbroer sterk verbeterd door de uitzending. Respondent 2 ging juist naar Afghanistan op uitzending om beter te begrijpen waarom zijn broer zoveel last had van zijn broers Afghanistan uitzending: “We hebben weleens met z’n tweeën gezeten dat hij kan delen wat hij gevoeld heeft en heeft meegemaakt” (respondent 2). Ook ervaart respondent 2 hoe hij in de Amerikaanse kerkgemeenschap wordt opgenomen, gekend en geaccepteerd wordt (zie 4.1.3.). Aan de andere kant zijn er ook mensen in Nederland die hem tegengevallen zijn: “je leert door zo’n uitzending van 6,5 maand ook wel je echte vrienden kennen. In plaats van dat je denkt dat je een hele grote groep vrienden hebt, worden het er een stuk minder” (respondent 2).

Voor respondent 1 zit de verandering in relaties tussen de uitzendingen in, als hij een kind krijgt en vader wordt (zie bijlage 7 §2.2). Dit brengt ook verandering in hemzelf teweeg: “Dat gevoel is teruggekomen tijdens, toen we een kind kregen. Want als je een kind krijgt verandert er hormonaal ook heel veel in je en dan wordt een schil afgebroken en in één keer krijg je, je hebt jouw kind. Die kun je niet afstoten” (respondent 1)

Evenals respondent 2 voelt ook respondent 3 zich op uitzending minder een eenling en meer onderdeel van een gemeenschap (zie bijlage 7 §1.7.). Daar komt voor hem nog bij dat hij door het voorbeeld van een collega die met modelbouw bezig is minder resultaatgericht wordt en processen meer is gaan waarderen. Dit vertaalt zich voor hem ook in een grotere waardering van relaties: “ik ben ook meer [...] de relaties met mensen gaan waarderen. En niet omdat ik die ken,

dat ik dan iets kan bereiken of dat ik er beter van word of wat dan ook, of wat handiger is in mijn werk, maar ook alleen maar omdat ik het prettig vind” (respondent 3)

Respondent 4 waardeert zijn directe collega's meer, hoewel hij de mensheid als geheel minder is gaan waarderen (zie bijlage 7 §3.2.):

“ik moet zeggen dat ik vooral, als ik aan die tijd terugdenk, positieve gevoelens aan de mensen die zijn meegegaan heb. Dus in die zin is mijn, ik moet zeggen van de hele, van het hele gebeuren, dat mijn beeld van de collega's, militaire collega's positief is verbeterd” (respondent 4).

Voor respondent 6 tenslotte, is het vertrouwen in de mensheid als geheel (zie bijlage 7 §3.2.) maar ook in mensen concreet gedaald: “Mijn vertrouwen in heel veel mensen is weg. Dus ik heb vertrouwen in één collega, ik heb vertrouwen in mijn vrouw, in mijn kinderen. [...] Ik vertrouw niet eens sommige kerkleden” (respondent 6).

Een uitzending lijkt duidelijk te kunnen maken welke relaties voor iemand belangrijk zijn en welke niet. Ook kan relationaliteit an sich belangrijker worden.

3.2. Mensbeeld

Ook zijn er respondenten die anders tegen de mensheid als geheel aankijken. Respondent 1A ziet in Afghanistan de slechtheid van de mens: “hoe slecht de mens was. De slechtheid van de mens, pijn, verdriet, alles” (respondent 1). In Mali ziet hij (respondent 1B) juist het goede van de mens: “Daar zat veel meer liefde in. [...] In Mali waren ze geen afval, het waren mensen” (respondent 1). Waar zijn mensbeeld in Afghanistan heel negatief wordt, wordt deze in Mali een stuk positiever. Dit heeft ook invloed op zijn zelfbeeld zoals in bijlage 7§2.2 beschreven is.

Respondent 4 kijkt positiever naar zijn collega's (bijlage 7 §3.1) maar negatiever naar de mensheid als geheel: “Nou de mensheid in het bredere plaatje: je ziet hoe iedereen toch wel heel erg voor zichzelf leeft. Dat je eigenlijk wel ziet hoe individualistisch de samenleving is” (respondent 4).

Respondent 5 heeft zowel een negatiever als een positiever beeld over zijn islamitische medemens. Met de Ramadan nemen de meesten het niet zo nauw, dat noemt hij “één grote schijnvertoning” (respondent 5). Aan de andere kant heeft hij veel respect voor het geloof van

moslims: “Ik denk dat we als christenen zelfs een voorbeeld kunnen nemen aan hoe een moslim zijn geloof overtuigt. [...] Niet in de radicale vorm, maar in de zin van hoe zij... ik denk dat zij veel standvastiger zijn in hun geloof” (respondent 5). Respondent 6 heeft veel minder vertrouwen in mensen en heeft ervaren dat je uiteindelijk van mensen nooit erkenning zult krijgen (4.1.5). Zijn mensbeeld is hiermee ten negatieve veranderd.

3.3. Wereldbeeld

Dat ervaringen op uitzending verband houden met een verandering van het wereldbeeld wordt door de respondenten minder vaak en uitgebreid genoemd. Respondent 3 beschrijft dat hij door zijn ervaring van sterfelijk te zijn (bijlage 7 §2.2.) meer is gaan ervaren te gast zijn op aarde: “Kijk, natuurlijk ben je wat meer bevestigd in het idee dat je hier slechts tijdelijk bent en dat je het door moet geven. [...] Dus ik ben misschien iets meer dan de gemiddelde om mijn footprint te verkleinen” (respondent 3). Voor respondent 5 wordt zijn wereldbeeld door de missie nog duidelijker: “Het is eerder bevestigd. S: In de zin van...? R: Dat het er echt een suikerzootje is” (respondent 5). Respondent 6 geeft aan dat door de uitzending de wereld voor zijn gevoel te groot is geworden: “Ik weet wat er in de wereld aan de hand is. En dat zou ik weleens wat kleiner willen. Begrijp je wat ik bedoel, gewoon in een dorpje leven [...], een beetje naïeve wereld” (respondent 6).